

DEYLEMÎ ve TASDÎKU'L-MA'ÂRİF'TEKİ TEFSİR METODU*

MÜBAREK ÇELİK
DR., KİLİS İL MÜFTÜLÜĞÜ
mumecelik@hotmail.com

Öz

Bu çalışmamızda, *Ebû Sâbit Muhammed b. Abdilmelik ed-Deylemi ve Tefsiru'd-Deylemi* adlı tefsiri incelenmiştir. Çalışma; giriş, iki bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında; çalışmamızın önemi, Deylemî ve Tefsiri'ni - Tasdîku'l-Maârif- seçmemizin nedeni ve çalışmamızda izlediğimiz metot üzerinde durduk. Birinci Bölümde Deylemî'nin hayatı ve eserlerini konu edindik. Mevcut kaynaklarda, Deylemî'nin hayatına dair sınırlı ve birbirleriyle çelişen bilgilerin olduğunu gördük. Ancak Deylemî'nin kendi kitaplarını dikkatlice incelenerek hayatıyla ilgili malumata ulaşmaya çalıştık. Yaptığımız incelemeler sonucunda Deylemî'nin Hicri 525- 593 yılları arasında yaşadığı kanaatine vardık. Bu bölümde ayrıca, Deylemî'nin yazma ve basılı – ulaşabildiğimiz- otuza yakın eserini, bize ulaşan ve ulaşmayan şekilde taksim ederek liste halinde verdik. İkinci Bölümde ise, Deylemî'nin Tasdîku'l-Maârif adlı tefsirinde yararlandığı kaynakları ve izlediği tefsir metodunu sunduk. Bir makale sınırlarını aşmamak için ayetle, hadisle ve benzeri usullerle tefsirine olabildiğince kısa örneklere yer verdik. Deylemî'nin tefsir usulüne dair, esbab-ı nüzul, huruf-u mukattaa ve müteşabih ayetler gibi konulara yaklaşımına da kısaca temas ettik. Sonuç bölümünde, çalışmamız neticesinde elde edilen bulguları zikrettik.

Anahtar Sözcükler: Deylemî, Tasdîku'l-Maârif, Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed b. Abdilmelik ed-Deylemî, işârî tefsir, Deylemî Tefsiri.

* Bu makale, tarafımızdan hazırlanan doktora tezinden faydalanılarak yazılmıştır.

DEYLEMÎ AND HIS METHOD OF EXEGESIS IN TAsDIKU'L-MAÂRİF

Abstract

In our study, we covered *Ebû Sâbit Muhammed b. Abdilmelik ed-Deylemi and Tefsiru'd- Deylemî* as our topic. The study consists of Introduction, two Chapters, and a Conclusion. In the Introductions, we focused on the significance of the study, the reason we chose Deylemî and his Exegesis- Tasdiku'l-Maârif- as our topic and method utilized. In the First Section, Deylemî's life and his work were explored. It was observed that the existing sources on Deylemî's life contained limited and contradictory information. However, it was tried to reach to information about his life by undergoing a thorough examination of Deylemî's own books.

In this examination, we came to conclusion that Deylemî lived between the years of Hijri 525-593. In this section, we tried to introduce approximately thirty sources by Deylemî, both hand-written and printed formats, -as we could obtain- by dividing them into two sections: which reached hitherto and which did not. In the Second Section, sources of Tasdiku'l-Maârif and exegesis which Deylemî applied were recorded. Then, method utilized by Deylemî, in his work Tasdiku'l-Maârif was introduced. For not exceeding the limit of the article, we touched on Deylemî's approach regarding to exegesis of a verse with a verse, hadith and the like as short as possible. We also, mentioned the Deylemî's perception regarding some concepts of exegesis method, such as *esbab-ı nüzul* (occasion of revelation), *huruf-u mukattaa* (unique letter combinations that appear in the beginning of *suras*) ve *müteşâbih* (allegorical) verses. In the Conclusion, the findings as a result of our study are provided.

Keywords: Deylemî, Tasdiku'l-Maârif, Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammed b. Abdilmelik ed-Deylemî, işâri exegesis, Deylemî Exegesis.

Giriş

Kur'an'ın yüce manalarını konu edinen ilim dalı olarak tefsir ilminin gelişim sürecini ele alan Tefsir Tarihi incelendiğinde görülecektir ki Allah'ın kitabı, nüzulünden günümüze kadar çok farklı açılardan yorumlamalara konu olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) asrından itibaren oluşturulmaya başlanmış bu tefsir mirası, genel olarak bütün Müslümanların, hususî olarak da tefsir sahasında özel gayret sarf ederek araştırma yapanların merakını celp etmiştir. Bu mirasın önemli bir kısmı bize ulaşmış ve şöhret bulmuştur. Günümüze ulaştığı halde, hala üzerinde çalışılmamış nice kıymetli eserler araştırmacıları beklemektedir.

Kur'an-ı Kerim, Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) indirildiği dönemden bu güne kadar gerek İslam âleminde ve gerekse bütün dünyada, üzerinde farklı yöntem ve yaklaşımlarla ilmi çalışma yapılan metinlerin başında gelmektedir. Kur'an'ı anlama ve yorumlama yöntemlerinden birisi de *işârî* tefsir metodudur.¹

Hicri VI. asırda yaşamış olan Şemsuddîn Ebu Sâbit Muhammed b. Ab-

¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, s. 25,

dulmelik ed- Deylemî'nin *Tasdiku'l-Maârif* adlı eseri de - işârî tefsir konusunda- nadide bir eser olarak dikkat çekmektedir. Eser, erken dönem sayılabilecek bir zamana ait olmasına rağmen çok az tanınmıştır. Bu durum karşısında biz, hem eserin müellifi olan Deylemî'nin, hem de *Tasdiku'l-Maârif* tefsirinde uyguladığı tefsir metodunun ele alınmasını gerekli gördük.²

Biz bu çalışmada önce, hayatı hakkında çok az malumat bulunan Deylemî'nin biyografisine dair malumatı - kendi eserlerini tetkik etmek suretiyle³- sunmayı, sonra da işârî yöntemle kaleme alınmış olan *Tasdiku'l-Maârif*'teki tefsir usulünü ele almayı amaçladık.

1. Deylemî'nin Hayatı

Deylemî'nin nispet edildiği Deylem genel hatlarıyla, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır.⁴

Tarih, rical ve tabakât kitapları ile batılı araştırmacıların eserlerinden Deylemî, *Şemsuddîn Ebu Sâbit Muhammed b. Abdilmelik ed-Deylemî et-Tûsî* olarak anılmaktadır.⁵ Adı *Muhammed*, künyesi *Ebu Sâbit*, lakabı *Şemsuddîn*, soy nisbesi *İbn-u Abdilmelik*, memleket nisbesi ise *Deylemî*, *Tusî* ve *Hamedanî*'dir.⁶

Doğduğu şehir, anne-babası ve çocukluğuyla ilgili bilgiye ulaşamadığımız Deylemî'nin, belli bir yaştan sonra ilim tahsili için babası tarafından başka şehirlere gönderildiğini, hangi ilimleri tahsil ettiğini, o zamanlar tasavvufa nasıl karşı olduğunu kendi ifadelerinden öğrenmekteyiz.⁷

² Makalemizin sınırlarına riayet etme endişesiyle, *İşârî Tefsir*'in makbul ve muteber olup olmamasından sarf-ı nazar ederek, vakıda var olagelen bir tefsir türü olduğunu ifade etmek istedik. Müsellem bir yol olduğunu kabul veya ret ettiğimizden dolayı değil. Bununla birlikte *İşârî Tefsir* ve kabulü için ileri sürülen şartlar şunlardır:

- Batın mananın, zahir manaya aykırı olmaması,
- Başka bir yerde bu mananın doğruluğuna bir şahid (delil) bulunması,
- Bu manaya şer'i ve akli bir muârizin bulunmaması,
- Bâtın mananın, tek mana olduğu ileri sürülmemesi.

Daha fazla bilgi için bkz: ez- Zehebî, Muhammed, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, Beyrut, C 2, s. 381- 411; Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul, 1974, s. 20-21, 27 vd.

İnceleyebildiğimiz kadariyla Deylemî bu şartların dışında çıkmamıştır.

³ *Tasdiku'l-Maârif*'in ulaşabildiğimiz yazma nüshaları için bkz: *Ebu Sâbit Muhammed b. Abdilmelik ed-Deylemî ve Tefsîrû'd-Deylemî*, Mehmet Mübarek ÇELİK, hazırlanan Doktora Tezi.

⁴ Deylemî'nin yazma ve basılı - ulaşabildiğimiz- otuz yakın eserini incelenerek tanıtmaya çalıştık.

⁵ Tahsin Yazıcı, "Deylem" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.

⁶ Mustafa Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütubi ve'l-Fünûn*, Bağdat, Mektebetu'l-Müsni, 1941, Cilt 2, s. 1916; İsmâil Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârî'l-Musannifin*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1941, Cilt 1, s. 498; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, Dâru İhyâ-i Turâsî'l-Arabî, Cilt 10, s. 257; İsmâil el- Bağdadî, *İdahü'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn*, Beyrut, Daru İhyâ'u't-Turâsu'l-Arabî Cilt 2, s. 610; Fuat Sëzgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967, Cilt 2, s. 648, 803, 827.

⁷ İsmâil el- Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul, Behiyye Matbaası, 1951, Cilt 1, s. 498; Gerhard Böwering, *The Writings of Shams al-Din al-Daylamî, Islamic Studies*, S. 26, 1987, s. 231-36.

En'âm Sûresi'nin 125. ayetinde yer alan '*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar*'⁸ ibaresini önce tefsir etmekte, sonra da çocukluğuna dair ipuçları vermektedir.⁹

İlim talebiyle evden ayrıldığını, babasının kendisini buna yönlendirdiğini ve o zamanlar kendisinin küçük yaşlarda olduğunu anlatan Deylemî; daha o yıllarda yukarıdaki ayette kastedilen hidayet ve inşiraha şahit olduğunu, ancak yıllar sonra bunun farkına vardığını nakleder. Yola çıkarken babasının tavsiyelerde bulunduğunu, ancak kendisinin iç âlemindeki fırtınalarla uğraştığını ve kendisini Allah'a havale etmeye, vakf etmeye çalıştığını kaydetmektedir. Bu haleti ruhiyede iken şeytanın kendisini hedefinden saptırmak için çok çaba sarf ettiğini, ancak Allah'ın inayetiyle bundan korunduğunu, o anda Allah'a nasıl iltica ettiğini anlatmaktadır.¹⁰

İlmi tahsilinin ilk dönemlerinde tasavvufu ilgili durumunu da şöyle dile getirmektedir:

*"Gayet tabii ki o anda marifet/tasavvuf ilmini de bilmiyordum, hatta ona inanmıyordum da!"*¹¹

Yukarıdaki anlatımda, *marifet/tasavvuf* ilmine inanmadığını söylemesi, Deylemî'nin bu yolculuğa çıkmadan önce bir miktar ilim tahsil ettiğini ihlas etmektedir. Çünkü hiç ilim tahsili olmadan *marifet* ilmine inanıp inanmama söz konusu olamaz. Muhtemelen ailesinin yaşadığı yerde ilk tahsiline başlamış, ileri düzeyde ilim tahsili için de daha uygun yerlere yolculuk yapmıştır.

İlim tahsili için evinden ayrılırken sadece fıkıh ilmini öğrenmeyi hedefleyen musannif; *"Daha sonra usûl ve furû' ilminden - Allah'ın yardımıyla ve tevfiğiyle - iyice nasiplenince, Yüce Rabbim bana marifet kapısını açtı, o kapıya cezp etti ve bu marifetten, daha önce düşünemeyeceğim kadar çokça rızıklandırdı,"*¹² demek suretiyle zahiri ilimleri elde ettikten sonra tasavvufa yöneldiğini, ilimdeki terakki ve inkişafının seviyesini de kendisinden öğrenmiş oluyoruz.

Bu anısını aktarırken kullandığı *"Babam- Allah rahmet eylesin..."*¹³ ifadesinden, onun *Tasdiku'l-Maârif*'i yazdığı zaman babasının vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Deylemî'nin bundan sonraki hayatının nerede

⁸ Muhammd b. Abdilmelik ed- Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami Bölümü, No: 57, v. 55a- b.

⁹ En'âm Sûresi: 6/ 125.

¹⁰ Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, v. 55a- b.

¹¹ A.g.y.

¹² Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, Yeni Cami nüshası v. 55a- b.

¹³ A.g.y.

ve nasıl geçtiğine dair detaylara sahip değiliz. Bir kitabında Mecdüddin Mahmud'un Hamedan'a gelip kendisiyle buluştuğunu söylemesi, Deylemî'nin Hamedan'da yaşadığını ve müntesiplerinin toplandığı bir dergâhının olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁴

Memleket hasretini çektiğini “...İlim talebi için yola çıktım ve kırk yıla yakın bir süre geçti de hâlâ baba evine dönmedim”¹⁵ diyerek dile getiren Deylemî'nin, zamanındaki devlet erkânından ve siyasetten uzak durmaya çalıştığını ancak, muhtemelen ilmi şöhreti dolayısıyla veya mensup olduğu ailenin konumu gereği idari çevreden ve askeri komuta kademesinden yakından tanıdıklarının olduğunu kendi ifadelerinden anlıyoruz.¹⁶

Önceleri tasavvufa karşı olduğunu söyleyen¹⁷ Deylemî'nin Kehf Sûresi'nin 64. ayetini¹⁸ tefsir ederken üstü kapalı olarak bir zâta intisap ettiği şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

“Ben kendim, iki şeyh konusunda iki defa yanıldım ve onlardan ayrıldım. Nihayet Allah'ın bana kâfi kıldığı üçüncü şeyhi buldum.”¹⁹ Fakat bu ifadelerden yola çıkarak hangi tarikat şeyhlerine intisap ettiği, hangi şehirlere yolculuk yaptığını tespit edemiyoruz. Zahiri ilimleri tahsil edip ilmi vukufa sahip olduktan sonra tasavvufa yönelmiş ve kendisini tatmin eden bir mürşit buluncaya kadar da durmamıştır. Uzun araştırmalarda bulunduğunu ve birkaç fırkayı inceledikten sonra onların yolundan yüz çevirip tasavvufa yöneldiğini söylemektedir.²⁰

Birçok salih zatın, zamanlarındaki Müslümanlardan şikâyet ettiği gibi Deylemî de kötü ahlâk sahibi, harama dalmış ve ibadetten yüz çevirmiş insanlardan şikâyet etmesi, onun dini emir ve yasaklara karşı hassasiyetinden ileri geldiği açıktır. Çevresinde yaşananlara karşı duyarlı olan Deylemî, Müslümanların hallerinin ıslahı için, her ıslahatçı gibi çabalamış, vaaz ve irşatta bulunmuş ve birçok kitap kaleme almıştır.²¹

Doğum tarihine hiç yer verilmeyen kaynaklarda, Deylemî'in vefatıyla ilgili de çok farklı tarihler verilmiştir. Bazı kitaplarda ise Deylemî'nin eser-

¹⁴ Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 55a- b.

¹⁵ Deylemî, *el- Mesâilü'l-Mulemme' bi'l-Vekâi'i'l-Bedâi'i'l-Muberhan bi Delâilîş- Şera'i*, v. 12b. Ayrıca bkz: Muhammed b. Abdilmelik ed- Deylemî, *İslâhu'l-Ahlâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, No: 1346. v. 16.

¹⁶ Muhammed b. Abdilmelik ed- Deylemî, *Mirâtu'l-Ervâh ve Sûretu'l-Vicâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, No: 1346. v. 35b.

¹⁷ Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 48a.

¹⁸ Bak. Deylemî, a.g.e, önsöz.

¹⁹ “(Mûsâ): ‘İşte aradığımız bu idi’ dedi. Tekrar izlerini takip ederek geriye döndüler, (kayaya vardılar). Kehf Sûresi, 18/64.

²⁰ Deylemî, a.g.e, v., 91a- b.

²¹ Deylemî, *Cevahiru'l-Esrar*, v.39-40.

lerinin adları zikredildikten sonra “589 yılında yaşıyordu/ كان حيا في سنة تسع وثمانين وخمسمائة”²² ifadesi yer almaktadır.

İzâhu'l-Meknûn'da, “*Deylemî Keşfu'l-Hakâik bi Kunhi'd-Dekaik (Cevâhiru'l-Esrâr) kitabını 589 yılında bitirmiştir*”²³ kaydına rağmen, aynı kaynağın *Deylemî*'nin vefat tarihini 573 olarak vermesi düşündürücüdür.²⁴

Keşfu'z-Zunûn ise, “*ed-Deylemî'nin El-Cem' beyne't-Tevhîd ve't-Ta'zîm kitabını 699 yılından önce yazmıştır*” şeklinde çok farklı tarihi vermektedir.²⁵

Yukarıda verilen çelişkili tarihlerin yanında şaşırtıcı olan Brockelmann'ın, *Deylemî*'in vefat tarihi olarak 899/ 1493 olarak vermesidir ki buna katılmak mümkün değildir. Çünkü *Deylemî*, kendisine aidiyetinde tartışma olmayan *Cevâhiru'l-Esrâr* adlı eserinde bir münasebetle “572 yılının Ramazan ayında bir kişi bana sordu ki...” demektedir.²⁶ Başka bir kitabında da bir rüyayı 582 yılında, Ramazan ayının 28'inde gördüğünü ifade etmektedir.²⁷ Bu ifadeler bize *Deylemî*'nin yaşadığı yüzyılı kesin olarak tespit etme imkânı vermektedir.²⁸

Deylemî ile ilgili araştırma yapan Gerhard Böwering ile John Renan²⁹, musannifin vefat tarihi olarak 593/1197 yılı vermeleri makul³⁰ kabul edilmektedir.³¹

Diğer taraftan *Deylemî*, *Cevâhiru'l-Esrâr*'da kitabı yazarken 64 yaşında olduğunu³² ifade etmektedir. *İzâhu'l-Meknûn* aynı kitap için şu bilgiyi vermiştir:

“*Deylemî bu kitabını 589 yılında bitirmiştir ve bir cilt halinde, bap ve fasıllara ayrılmış bir kitaptır.*”³³

²² *Deylemî, Tasdîku'l-Maârif*, v. 141b.; *Deylemî, İslâhu'l-Ahlâk*, v. 9.

²³ Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 1, s. 179;

²⁴ Bağdadî, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 359.

²⁵ Bağdadî, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 375.

²⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Cilt 1, s. 601.

²⁷ Bak. *Deylemî, Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 20.

²⁸ Bkz: *Deylemî, el- Mesâilu'l-Mulemme' bi'l-Vekâi'i'l-Bedâi'i'l-Muberhan bi Delâilî-Şerai'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, No: 1346, v. 18b.

²⁹ Brockelmann'ın bu yanlışlığının sebebinin araştırdığımızda A. J. Abbeery'nin konuyla ilgili şu notuyla karşılaşmaktayız: “*Brockelmann, bir kere kesin bir şekilde Şemseddin Ebu Sabit Muhammed b. Abdîmelik ed-Deylemî'yi Mirâtu'l-Ervâh ve Süretu'l-Evcah adlı eserin müellifi olarak anar. (...) Bu ender çalışmanın yegâne nüshası Gotha'da muhafaza edilmektedir ve W. Pertsch bunu kataloğa kaydederken, Hacı Halîfede adı geçen bu Deylemî'nin 899/1493 yılında el-Cam' beyne't-Tevhid ve't-Ta'zîm adlı eseri de telif etmiş olduğunun yazılı olduğunu görür. Gayet tabii olarak bu tarihi Deylemî'nin yaşadığı dönem olarak verir ve Brockelmann da sonuç olarak Pertsch'i taklit etmiştir.*” Abbeery, A. J, The Works of Shams al-Din al-Dailamî, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Volume 29- Issue 01, 1966, pp 49-56.

³⁰ Renan, John, *The A to Z of Sufism*, USA, The A to Z Guide Series 44, the Scarecrow Press, Inc. 2009, s. 72.

³¹ Rical kitaplarında, *Deylemî'nin 589 yılında hayattaydı* diye kayıt düşmeleri, bizim de Böwering'in verdiği vefat tarihini kabul etmemize yol açmaktadır.

³² Böwering, Gerhard, The Writings of Shams al-Din al-Daylamî, *İslamic Studies* 26, 1987, s. 231-236

³³ *Deylemî, Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 13a. Aynı yerde birkaç dil bildiğini vurgulamakta ve selef-i salihin mez-

589 yılında 64 yaşında olduğuna göre, bu durumda Deylemî'nin 525 yılında doğmuş olduğu söylenebilir. 593 yılında vefat eden Deylemî'nin 68 yıl yaşadığını söylemek de mümkün olabilmektedir. Böylece Deylemî'nin doğum yılı ile kaç sene yaşadığı bu çalışmamızda ortaya çıkmış bulunmaktadır.

1.1. İlmî Şahsiyeti

Başta *Mu'tezile* olmak üzere, ehl-i sünnet dışındaki birçok fırkayı tenkit-ten geri durmayan Deylemî,³⁴ Ehl-i sünnet akidesine sahiptir.³⁵

Deylemî'nin yaşadığı fikrî değişime değinen J. Renan, onun tasavvuf ahlâkı, kozmoloji ve tasavvuf akidesine dair önemli kitaplar yazdığını belirttiğinden sonra, onun tasavvufa yüklediği manayı da şöyle kaydeder:

“*Deylemî, dinî düşüncenin bir ekolü olarak tasavvufun, dinî yetki ve itibar bakımından herhangi bir hukuk/fıkıh ekolü ile eşdeğer olduğunu ileri sürmüştür.*”³⁶

Deylemî, detaylı bir şekilde yer küreden, yer kürenin çapından ve Ay'ın yer küreye oranla küçüklüğünden, ikisinin de yuvarlaklığından ve sair gezegenlerle birlikte her birinin kendi yörüngesinde hareketinden söz etmektedir. Bütün görünen yıldızların üstünde dünya semasının ve sonra diğer semaların yer aldığını, ancak sair semaların- uzaklıkları dolayısıyla- gözle görülemeyeceğini de ilave ettikten sonra, (astronomiyle ilgili) daha geniş malumata *Kitabu'l-Ardi ve's-Sema'* eserinde yer verdiğini belirtmektedir.³⁷ Güneşin ışınlarını, bulunduğu konuma göre, dünyaya farklı açılardan gönderdiğini, dördüncü burçta bulunduğu 15 derecelik bir açıyla ışınlarını yer küreye gönderdiğini ifade etmektedir.³⁸

Gerhard Böwering'in Deylemî'nin tasnifatı üzerine yazdığı makalede, yeterince tanınmamasına rağmen onun, 12. asrın özgün sûfî bir müellifi olduğunu kaydetmektedir. Aynı makalede, Camî'nin (Nafahât, s.355) Deylemî'yi 13. asrın üstadı Sûfî Mahmûd Uşnuvî'nin hocası olarak naklettiğini söylemek-

hebine/yoluna tabi olduğunu bildirmektedir.

³⁴ Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 359.

³⁵ Bak. Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 18b, 19b; Deylemî, *İslâhu'l-Ahlâk*, 17 vd.

³⁶ Deylemî, *İslâhu'l-Ahlâk*, v. 17a.

³⁷ Renan, John, *The A to Z of Sufism*, s. 72. Deylemî'nin kendi ifadelerden de, *Tasavvufu* bir düşünce ve yaşam tarzı olarak benimsediği tespit edilmektedir. Bir düşünce ekolü olarak tasavvufu fıkıhla birlikte ve ona paralel olarak, kelâm ve felsefeye ise alternatif olarak kabul etmektedir. Bkz: Bkz: Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, önsöz; Deylemî, *Acâibu'l-Maârif ve Bedâi'u'l-Ğarâib*, v. 3- 5.

Tasavvufun dinî yetki ve itibar bakımından herhangi bir fıkıh ekolü ile eşdeğer kabul edilmiş olması, ikisinin de temel dayanaklarının nasslar olması bakımındandır. Fıkıh gibi tasavvuf da ayet ve hadislerle müstenit olduğu iddiasındadır.

³⁸ Muhammd b. Abdilmelik ed- Deylemî, *Acâibu'l-Meârif ve Bedâi'u'l-Ğarâib*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, No: 1346, v. 3b- 5a.

tedir. Camî'nin ayrıca Deylemî için, “öğretisi- yazdıklarında açıkça görüldüğü üzere- başkalarının telifatında ender rastlanan, zamanın gerçeklerine dair olan büyük bir mürşit/üstat ve büyük bir âlimdir” dediğini belirten G. Böwering, Deylemî'nin felsefe, iman ve tasavvuf konularında yazılmış yaklaşık iki düzine kitabın yazarı olduğunu da nakletmektedir.³⁹ Her ne kadar Deylemî filozof Yahya Suhreverdi (ö.587/1191) kadar şöhret sahibi olmasa da o, Kübrevî tarikatı ile Hurûfî ekolünde ortaya çıkan fikirleri önceden ima ederek, 12. asır 'Ayna'l-Kuzât el- Hamedani ile Necmeddin-i Kübra arasındaki tasavvufi boşluğu kapatan bir köprü oluşturduğunu dile getirmektedir.⁴⁰

Deylemî'nin çalışmalarında tasavvufun müşahede dünyası tamamen hakikat olarak muamele görmüştür. İnsanın iç âlemi ile görünmeyen yüce âlemin uyum ve benzerliği, Deylemî'nin ilahi mahiyetin çift kutupluluğu (rahmet-gazap) düşüncesine ve onun (Deylemî'nin) üç boyutlu zaman ile ebedi ve ezeli mekân (ilahi mekân) fikrine, bir de onun sezgisel bilgi ile vasıtasız ilahî müşahedeye vurgu yapma eğilimine bir zemin teşkil etmiştir.⁴¹

Elizabeth Alexandrin'in dile getirdiği gibi Deylemî, zaman ve mekân ile ilgili kavramlara ait geniş bir yelpaze yanında, ortaçağ İslâm dünyasındaki rüyaya dayalı müşahedelere⁴² - nisbeten erken sayılan- hermonetik yaklaşımı da sunmaktadır.⁴³ Her ne kadar ilmi kariyerinin sonlarına doğru Deylemî kendisini, çağındaki kelâmî eğilimlerden ve klasik felsefeden uzak tutacak ise de, potansiyel tasavvufi- teolojik 'Allah'ı müşahede etmenin (imkânı)' sorusunu o başlatmıştır.⁴⁴

E. Alexandrin, Deylemî'nin *Cevâhiru'l-Esrâr*'ı vasıtasıyla müellifin zaman ve mekân konusundaki müzakeresi birçok Azerbaycanlı ve orta Asyalı mutasavvıfa aktarılmış olduğunu da iddia etmektedir.⁴⁵

Deylemî'nin mensupları arasında Mecduddîn Mahmûd el- Uşnûvî,⁴⁶ Azîzuddîn en- Nesefî (1287) ile Seyfeddin el- Baharzî de zikredilmektedir.⁴⁷

³⁹ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 16a.

⁴⁰ Gerhard Böwering, a.g.e, *İslamic Studies* 26, 1987, s. 231- 236.

⁴¹ Gerhard Böwering, a.g.e, *İslamic Studies* 26, 1987, s. 231- 236.

⁴² Bkz: Deylemî, *Acâibu'l-Maârif ve Bedâ'i'u'l-Ğarâib*; Gerhard Böwering, a.g.e, *İslamic Studies* 26, 1987, s. 231- 236.

⁴³ Deylemî'nin hayatına dair detaylı malumata sahip olmadık. Deylemî'den keramet sadır olmadığı için mi, yoksa kendisinden sadır olduğu halde kerametlere değer atfetmediğinden mi iltifat etmemiştir, bilemiyoruz. Ancak kendisi, mahiyetleri ve kaynaklık değerleri birbirine çok yakın olan mistik hallerden hangilerini referans almış olduğunu belirtmemiz, kendisini daha iyi tanıtılabile çabamızdan kaynaklanmaktadır.

⁴⁴ Alexandrin, Elizabeth, *Dream Vision of Mystical Time: Shams al-Din al-Daylami between Sufism, Theology and Philosophy*, (Felek Özgen ile birlikte, *Dreams and Visions in Islamic Societies* adıyla, 2012 yılında yayınlandı) Albany: State University of New York Press tarafından kitap içinde, s.215- 232.

⁴⁵ Bkz: Deylemî, *Mirâtu'l-Ervâh* ile *Cevâhiru'l-Esrâr*; Alexandrin, Elizabeth, a.g.e. s.215- 231.

⁴⁶ Alexandrin, Elizabeth, a.g.e, s.215- 231.

⁴⁷ Bkz: Deylemî, *el- Mesâilu'l-Mulleme' bi'l-Vekâ'i'l-Bedâ'i'l-Muberhan bi Delâliş- Şerai'*, v. 3a; Camî,

1.2. Eserleri

Deylemî'nin eserlerinin kronolojik sıralamasını yapmak mümkün olmamıştır. Bunun nedeni bu konuda, kendi eserlerinde bir bilgiye ulaşamamamız yanında Deylemî'in sistematik bir şekilde eserlerini yeniden ele alıp geliştirdiği gerçeği de yatmaktadır. Okuduğumuz bütün eserlerinde kendi kitaplarına çaprazlama atıfta bulunmakta veya referans göstermektedir.

1.2.1. Deylemî'nin Bize Ulaşan Eserleri

Deylemî'nin gerek basımı yapılmış ve gerekse yazma halindeki eserlerinden günümüze ulaşanları şunlardır:

1. El-Cem' beyn et-Tevhîd ve't-Te'zîm,⁴⁸ 2. Cevâhiru'l el-Esrâr⁴⁹ (Keşf el-Hakâik bi Kühn ed-Dekâik fi't-Tasavvuf),⁵⁰ 3. El-Mesâil el- Mulemm'e bi'l-Vekâi' el-Bedâi' el-Muberhan bi Delâil eş-Şerâi',⁵¹ 4. İslâh el-Ahlâk ve Mefâtih el- Ağlâk,⁵² 5. 'Acâibu'l-Meârif ve Bedâi'u'l-Ġarâib,⁵³ 6. 'Uyûn el-Maârif,⁵⁴ 7. Kitab Mir'ât el- Ervâh ve Sûreh el- Vicâh,⁵⁵ 8. Kitab el-Me'âric en- Nüfûs,⁵⁶ 9. Ğayeh el-İmkân fi Dirâyeh el-Mekân (Kitab el-Mekân),⁵⁷ 10.

⁴⁸ Nafahât, s. 233.

⁴⁸ Nureddin Abdurrahmân Câmî, *Nafahât el- Üns min Hadarât el- Kuds*, Kitap Furûşî Mahmûdî, 1958, s. 234; Alexandrin, Elizabeth, *a.g.e.*, s.215- 231; Uludağ, Süleyman, *BÂHARZÎ, Seyfeddin*, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 4, s. 475.

⁴⁹ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrar*, v. 23b, 30b; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Cilt 1, s. 351, 601; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 1, s. 179, 269; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Cilt 10, s. 257. Kitap bir giriş ve on fasıldan meydana gelmektedir. Deylemî'nin *Kitabu'l-Cem'i beyne't-Tevhîdî ve't-Ta'z'im* kitabı, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346 numarada kayıtlı mecmuanın 7. kitabıdır, 12 varaktır.

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Cilt 1, s. 612; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 1, s. 375, Cilt 2, s. 359.

⁵¹ Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 359. Deylemî'nin bu kitabı tasavvufla ilgilidir ve bir dibace ile on üç bölümden (fasıldan) oluşmaktadır. Deylemî'nin *Cevâhiru'l-Esrâr* kitabı, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346 numarada kayıtlı mecmuanın 1. kitabıdır, 40 varaktır. Nüsha H. 795 yılında istinsah edilmiştir.

⁵² Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 13b-34b; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 475. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, 1346 numarada kayıtlıdır. Kitap el yazması ve Arapçadır, içinde Farsça anlatımlar da vardır.

Deylemî'nin bu kitabı bir giriş ve on dokuz fasıldan oluşmakta ve 21 varaktır.

⁵³ Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 2, s. 498. Kitap tasavvufla ilgilidir, elli dört *bâb*, on altı fasıl ve iki kitaptan oluşmakta ve 96 varaktır. *İslâhu'l-Ahlâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, 1346 numarada kayıtlıdır.

⁵⁴ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 22b; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 94. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346 numarada kayıtlıdır ve Deylemî'ye ait mecmuanın beşinci kitabı olarak yer almaktadır.

Kitap 12 varaktan oluşmakta olup bir giriş ve 14 fasıl ihtiva etmektedir.

⁵⁵ Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v.63b; Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrar*, v. 15a, 16b, 18a, 24a, 25b, 27a-29a, 36b.; Deylemî, *Mirâtu'l-Ervâh*, 45b, 48b, 49a-51b; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 135. *Uyûnu'l-Maârif*, Ankara Milli Kütüphane, el yazmaları bölümü, 26 hk 1048. Mahmut b. Muhtar isimli bir müstensih tarafından Hicrî 911 yılında istinsah edilmiş olan eser 172 varaktır.

⁵⁶ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 11b, 16b, 39b; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 330. Kitap, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, 1346 numarada kayıtlı mecmuasındaki iki kitaptır. 43 varaktır.

⁵⁷ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 16b, 29a, 30b,38a; Bağdadî, *Hediyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s.

Mühimmât el-Vâsilîn min es-Sûfiyyeh el-Bâliğîn,⁵⁸ 11. Şerh el-Enfâs er-Rûhâniyyeh li Eimmeh es- Selefi's- Sûfiyyeh,⁵⁹ 12. Mihakk en-Nüfûs,⁶⁰ 13. Rehnüma-i Marifet,⁶¹ 14. Risâleh fi Redd el-Hulûliyye.⁶²

1.2.2. Deylemî'nin Bize Ulaşmayan Eserleri

Gerek Deylemî'nin kendi eserlerinde zikrettiği, gerekse kaynaklarda isimlerine rastladığımız, ancak bütün çabalarımıza rağmen günümüze ulaştıklarına dair malumat sahibi olamadığımız eserleri de şunlardır:

1. Usûl Mezâhib el-‘Urafâ bi’llâh,⁶³ 2. Et-Telhîs min el-Usûl,⁶⁴ 3. Burhân el-Muhabbet fi’t-Tasavvuf,⁶⁵ 4. Et-Tecrîd min⁶⁶ Redd el-Makâsîd el-Felâsifeh bi'l-Berâhîn el-‘Akliyyeh,⁶⁷ 5. El-Câmi’ li Delâil en-Nübüvvât,⁶⁸ 6.

103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 333. *Kitabu Meâricü'n- Nüfûs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1696 numarada kayıtlı olup 31 varaktır.

⁵⁸ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 20a, 39b; Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 336. *Gayetu'l-İmkân fi Dirâyeti'l-Mekân* eserinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346 numarada kayıtlı mecmuanın 4. kitabıdır ve 12 varaktan ibarettir. İstisna tarihi ve müstensihî belirtilmemiştir.

⁵⁹ Deylemî, a.g.e. v. 20b, 22b; Deylemî, *Kitabu'l-Mirât*, v. 44a; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Cilt 2, s. 1916; Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103, 610; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 336, 610; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Cilt 10, s.; Zirikli, *el- Âlâm*, Cilt 6, s. 250. *Muhimmâtü'l-Vasilin mine's- Sûfiyeti'l-Baliğîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346 numarada kayıtlı mecmuanın altıncı kitabıdır.

⁶⁰ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 33b; Deylemî, *Kitabu'l-Mirât*, v. 48a; Deylemî, *Tasdiķu'l-Maârif*, v. 41a-42a; Zirikli, *el- E'lâm*, Cilt 6, s. 250. Ezher âlimlerinden Ahmed Ferid el- Mezîdî tarafından tahkiki yapılarak basılmıştır (Bkz: Muhammed b. Abdilmelik ed- Deylemî, *Şerhu'l-Enfâs er- Rûhâniyye li Eimmeti's- Selefi's- Sûfiyyeh*, 1. Baskı, Kahire, 2007, tahkik: Ahmed Ferid el- Mezîdî).

⁶¹ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 39b; Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümü, 1696 numarada kayıtlı olup 59 varaktır. Hicri 767 yılında istinsah edilmiştir.

⁶² Bu risaleyi Osmanlıca tercüme eden merhum Ahmet Remzi Akyürek (1872- 1944) tarafından *Rehnüma- i Marifet* Deylemî'ye atfedilmektedir ama hangi eserinin tercümesi olduğu konusunda bir bilgi vermemektedir. Bizim, Deylemî'nin mevcut eserleriyle yaptığımız karşılaştırmalarda da *Rehnüma- i Marifet* risalesinin aslına tesbit etmemiz mümkün olmamıştır. Bak. Deylemî, *Rehnüma- i Marifet*, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1928. Konuyla ilgili bir münakaşa için Bkz: Yusuf Turan Günaydın, "Ahmet Remzi Efendi'nin Reh-Nümâ- yı Marifet Tercümesi," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 16 2006, s. 247- 264.

⁶³ Bir mecmua içerisinde yer alan *Risâle fi Reddi'l-Hulûliyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, No: 860'ta kayıtlıdır.

⁶⁴ Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 1, s. 317; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Cilt 2, s. 81; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Ârabî, Cilt 10, s. 257. Deylemî'nin kendisi de *Cevâhiru'l-Esrar* isimli eserinden bu kitabına atıfta bulunmaktadır. Bkz: Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 39b;

⁶⁵ Bazı kaynaklarda kitabın ismi *Kitabu't- Telhis fi'l-Usûl* diye geçmektedir. Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 1, s. 317. Deylemî de bu kitabından söz eder. Bkz: Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, Cilt 10, s. 257;

⁶⁶ Deylemî, a.g.e. v. 34a; Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 1, s.179, 269, 317, 357; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 30, 94, 135, 265, 329-36; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Cilt 10, s. 257.

⁶⁷ Bak. Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 16b, 20a-b; Deylemî, *Mirâtü'l-Ervâh*, v. 43b, 44a, 54a.

⁶⁸ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 16b, 20a-b; Deylemî, *Mirâtü'l-Ervâh*, v. 43b, 44a, 54a; Bağdadî, *Hediiyetu'l-Arifin*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Cilt 10, s. 257; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Cilt 1, s. 351; Hayrettin ez-Zirikli, *el- Âlâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002, Cilt 6, s. 256;

Tehcîl el-Felâsifeh,⁶⁹ 7. Sevânih es-Sevânih,⁷⁰ 8. Ma'rifeh Elfâz el-'Urafâ,⁷¹ 9. Kitâb el- Âzâl ve'l-Âbâd,⁷² 10. Kitâb el-Muhabbeh ve'l-Hulleh,⁷³ 11. Mekâid eş-Şeytân,⁷⁴ 12. Usûl el-Kelâm ve Usûl et-Tasavvuf,⁷⁵ 13. Tenzih Meşâyih es-Sûfiyye,⁷⁶ 14. Kitâb Nusreh el-Milleh⁷⁷ 15. Kitâb el- Arz ve's- Semâ,⁷⁸ 16. Kitâb el- Yevâsîn,⁷⁹ 17. Kitâb en- Necât,⁸⁰ 1.3.2.19. Kitâb el- Bidâyât.⁸¹

2. Tasdîku'l-Ma'ârif Eseri ve Tefsirdeki Metodu

Deylemî'nin çalışmamıza konu olan bu eseri işarî bir tefsirdir.⁸² Kur'an'ın bütün sûrelerini kapsamaktadır.⁸³

Girişte Tefsir Usûlüne dair açıklamalar yapan Deylemî, Kur'an'ın muhtevasını: 1. İbâdât, 2. İşârât, 3. Latâif ve 4. Hakâik olarak saymaktadır. İbadât avâmın, işârat havâsın, latâif evliyânın ve hakikatler ise enbiyâlarındır, demektedir. Bir başka sınıflandırmayla, ibâdât sem' için, işârât akıl için, latâif müşâhede için ve hakâik da Allah içindir, demektedir.

Tasdîku'l-Maârif, işarî metotla kaleme alınmış olmasıyla birlikte Deylemî, zahir ulemasının izledikleri metotları da uygulamıştır.

Deylemî, bir ayetin tefsirini yaparken 'ulemâ katında...' derken zahir âlimlerini, 'urefâ', 'meşayih', 'hakikat ehli' derken de tasavvuf ehlini kastetmektedir.⁸⁴

Tasdîku'l-Maârif incelendiğinde görülecektir ki Deylemî, tartışmacı bir üslûba sahiptir. Diğer kitaplarında olduğu gibi, *Tasdîku'l-Maârif*i de

⁶⁹ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 9b; Bağdadî, *Hedîyyetu'l-Arifîn*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 3, s. 357; Zirikli, *el-A'lâm*, Cilt 6, s. 250.

⁷⁰ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 5a; Bağdadî, *Hedîyyetu'l-Arifîn*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 3, s. 269.

⁷¹ Bağdadî, *Hedîyyetu'l-Arifîn*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 4, s.30. Ayrıca bkz: Deylemî, *el- Mesâilü'l-Mulemme' bi'l-Vekâi'i'l-Bedâi'i'l-Muberhan bi Delâilîş- Şerai'*, v. 22a.

⁷² Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 29a; Bağdadî, *Hedîyyetu'l-Arifîn*, Cilt 1, s. 498 ve Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 512.

⁷³ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 22a.; Deylemî, *el- Cem' bene't- Tevhîd ve't- Ta'zîm*, v. 7a; *Hedîyyetu'l-Arifîn*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 265; Zirikli, *el- E'lâm*, Cilt 2, s. 250.

⁷⁴ Deylemî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, v. 33b.; Bağdadî, *Hedîyyetu'l-Arifîn*, Cilt 1, s. 498, Cilt 2, s. 103; Bağdadî, *İdâhu'l-Meknûn*, Cilt 2, s. 329.

⁷⁵ Deylemî, *Muhimmâtu'l-Vasilîn mine's- Sûfiyyeti'l-Baliğîn*, v. 4b.

⁷⁶ Deylemî, *a.g.e.*, v. 10a.

⁷⁷ Deylemî, *a.g.e.*, v. 14b.

⁷⁸ Deylemî, *El- Mesâilü'l-Mulemme' bi'l-Vekâi'i'l-Bedâi'i'l-Muberhan bi Delâilîş- Şerai'*, v. 18b; Deylemî, *Muhimmâtu'l-Vasilîn mine's- Sûfiyyeti'l-Baliğîn*, v. 15a; Deylemî, *el- Cem' bene't- Tevhîdî ve't- Ta'zîm*, v. 2b; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z- Zünûn'an Esmâil-Kutubi ve'l-Funûn*, Cilt 2, s. 1956.

⁷⁹ Deylemî, *Acâibu'l-Mearif ve Bedâi'u'l-Ğarâib*, v. 3b- 5a.

⁸⁰ Deylemî, *El- Mesâilü'l-Mulemme' bi'l-Vekâi'i'l-Bedâi'i'l-Muberhan bi Delâilîş- Şerai'*, v. 18a.

⁸¹ Deylemî, *a.g.e.*, v. 10b; Deylemî, *Muhimmâtu'l-Vasilîn mine's- Sûfiyyeti'l-Baliğîn*, v. 1b.

⁸² Bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, Necm Süresi, ayet: 53/42 tefsiri.

⁸³ Eser, çalışmamızın II. bölümünde daha geniş bir şekilde ele alınacak, III. bölümünde de tahkiki metniyer olacaktır.

⁸⁴ Belirtmek gerekir ki Deylemî, sûrelerdeki bütün ayetleri tefsir etmemektedir.

soru cevap veya mukadder sorulara cevap şeklide diyalektik bir tarzda yazmıştır.⁸⁵

Müellif, te'vil ve işarî tefsirin cevazı için şartlar ortaya koymakta ve bu şartlar çerçevesinde ancak zahiri mananın dışına çıkılabileceğini söylemektedir. Bakara Sûresi'nin 186. ayetini⁸⁶ tefsir ederken konuya şöyle değinmektedir:⁸⁷

1. *Zâhîrî manadan sapma* istisnâî bir yöntemdir. Asıl olan *zâhîrî* manadır.
2. Yapılan te'vil, zahiri manayı iptal etmemelidir.
3. Faydası bulunmalıdır.⁸⁸

Böylece batınlıktan/hurufilikten ayrılan Deylemî, zahirî lafızdan kopmadığı gibi, zahirî manayı yok saymamıştır.⁸⁹

2.1. Deylemî'nin Kaynakları

Deylemî'nin, Kur'an ayetleri ve Rasulullah'ın (s.a.v.) hadisleri dışında, başta ashab-ı kiram (r.a.) olmak üzere tabiîn ve sonraki dönemlerde yaşamış birçok âlimden yararlandığı görülmektedir.

Sahabeden Ebu Bekir (ö.13/ 634), Muaz b. Cebel (ö.18/ 639), Hz. Ömer (ö. 23/ 643), Abdullah b. Mesûd (ö.32/ 652- 653), Ka'bu'l-Ahbar (ö. 32/ 652), Hz. Ali (ö. 40/ 661), Abdullah b. Abbas (68/ 687) Deylemî'nin kaynakları arasında yer almaktadır.

Tabiîn ve sonrası dönemde - kendi çağına kadar- yaşamış âlimlerden de yararlandığı görülen Deylemî'nin kaynakları arasında aşağıdaki zatları saymak da mümkün:

Tavûs b. Keysân (ö.106),⁹⁰ Hasan el-Basrî (ö.110),⁹¹ el- İmam Muhammed el- Bakır (d.57- ö.114),⁹² Cafer b. Muhammed es-Sadık (d.80- ö.148),⁹³ Ebu-

⁸⁵ Bkz: Muhammed b. Abdilmelik ed- Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni cami Bölümü, No: 57, v. 5a.

⁸⁶ Deylemî; incelediğimiz kitaplarında ve konu edindiğimiz *Tasdîku'l-Maârifte*, ele aldığı konunun doğruluğuna, akıl yürütme yoluyla ve mantıksal sonuçları irdelemek suretiyle- bazen naslardan da yararlanarak- ulaşma yöntemini kullanmıştır. Sık sık mukadder sorular dile getirmekte ve soru-cevap metodundan yararlanmaktadır. Bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 7a.

⁸⁷ "Kullarım sana benden sorarlarsa (söyle): Ben yakınum. Dua eden, bana dua ettiği zaman onun duasına karşılık veririm. Ol halde onlar da bana karşılık versinler, bana inansınlar ki, doğru yolu bulmuş olalar." Bakara, 2/ 186.

⁸⁸ Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 17b.

⁸⁹ Deylemî, *a.g.e.* v. 17b.

⁹⁰ Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 57a.

⁹¹ Bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 123a; Deylemî, *a.g.e.* Yâsin Sûresi, 36/ 55. ayetin tefsiri, 2257 numaralı dipnot.

⁹² Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 121b; Deylemî, *a.g.e.* Fatır Sûresi, 35/ 32-35. ayetlerin tefsiri, 2227 numaralı dipnot.

⁹³ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 21b; Deylemî, *a.g.e.* Âl-i İmran Sûresi, 3/ 6. ayetin tefsiri, 352 numaralı dipnot.

bekir b. Ayyâş (ö.193)⁹⁴ Ebu Süleyman ed- Dârânî (ö.215/ 830),⁹⁵ Ebubekir el- Varrâk (ö.240),⁹⁶ Zinnûn el- Mısırî (ö.245/859),⁹⁷ Ahmed b. Ebi el- Hivarî (ö.246),⁹⁸ es- Sirriy es- Sakatî (ö.253/ 867),⁹⁹ Ebu Yezid el- Bistamî (d.188- ö.261),¹⁰⁰ Ebu Hafs el- Haddad en- Nisabûrî (ö.264),¹⁰¹ Ahmed b. İsa ebu Said el- Harraz (ö.277),¹⁰² Fudayl b. İyâd (ö.287),¹⁰³ İbrahim el- Havâs (ö.291/ 904),¹⁰⁴ Ebu Hasan Ahmed b. Muhammed en- Nurî (ö.295/908),¹⁰⁵ Cüneyd el- Bağdadî (d.207/822- ö.297/910),¹⁰⁶ Yusuf b. Hüseyin er- Razî (ö.304),¹⁰⁷ Ebu Yakub es- Sûsî (ö.307),¹⁰⁸ Hüseyin b. Mansur el- Hellâc (ö.309),¹⁰⁹ Ebu Muhammed Ahmed Cerirî (ö.311),¹¹⁰ Muhammed b. Ahmed Ruzbârî (ö.323/934),¹¹¹ Ebu İmrân et- Tabarî (ö.324),¹¹² Ebu Yakub İshak en- Nehrecurî (ö.330),¹¹³ Ebubekir b. Tahir et-Taî (ö.330'lu yıllarda),¹¹⁴ Ebubekir eş- Şiblî (d.247/861- ö.334/946),¹¹⁵ Ebu Abdillâh Ahmed b. 'Ata er- Ruzbarî (ö.369),¹¹⁶ Ebu Abdillâh b. Hafif (ö.371),¹¹⁷ Said b. Abdisselam el- Mağribî (ö.373),¹¹⁸ Faris b. Ahmed (ö.401/1011),¹¹⁹ el- Hüseyin ed- Dekkak (ö.405 veya 406),¹²⁰ Ebu'l-Kasım Abdülkerim Kuşeyrî (ö.465/1072),¹²¹ Begavî Ebu Muhammed Hüseyin b.

⁹⁴ Cafer b. Muhammed es- Sadık ile ilgili malumat için Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 1; Çalışmamızın III. Bölümü dipnot 26 (giriş faslı).

⁹⁵ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 156b; Deylemî, *a.g.e.* İhlâs Süresi, 112/ 2. ayetin tefsiri, 2921 numaralı dipnot.

⁹⁶ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 146b- 147a; Deylemî, *a.g.e.* Kiyamet Süresi, 75/ 22- 23. ayetlerin tefsiri, 2748 numaralı dipnot.

⁹⁷ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 146a; Deylemî, *a.g.e.* Kiyamet Süresi, 75/ 1. ayetin tefsiri, 2729 numaralı dipnot.

⁹⁸ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 40a; Deylemî, *a.g.e.* Maide Süresi, 5/ 23. ayetin tefsiri, 707 numaralı dipnot.

⁹⁹ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 140a; Deylemî, *a.g.e.* Hadid Süresi, 57/ 16. ayetin tefsiri, 2612 numaralı dipnot.

¹⁰⁰ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 76a; Deylemî, *a.g.e.* Hüd Süresi, 11/ 79. ayetin tefsiri, 1374 numaralı dipnot.

¹⁰¹ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 6; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 4. ayetin tefsiri, 63. numaralı dipnot.

¹⁰² Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 128a; Deylemî, *a.g.e.* Fussilet Süresi, 41/ 36. ayetin tefsiri, 2362 numaralı dipnot.

¹⁰³ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 89a; Deylemî, *a.g.e.* İsrâ Süresi, 17/ 85. ayetin tefsiri, 1625 numaralı dipnot.

¹⁰⁴ Bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Ma'arîf*, v. 134a; Deylemî, *a.g.e.* Fetih Süresi, 48/ 29. ayetin tefsiri, 2487 numaralı dipnot.

¹⁰⁵ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 52a; Deylemî, *a.g.e.* En'am Süresi, 6/ 104. ayetin tefsiri, 919 numaralı dipnot.

¹⁰⁶ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 31b; Deylemî, *a.g.e.* Nisa Süresi, 4/ 36. ayetin tefsiri, 541 numaralı dipnot.

¹⁰⁷ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri, 115 numaralı dipnot.

¹⁰⁸ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 110b; Deylemî, *a.g.e.* Kasas Süresi, 28/ 7. ayetin tefsiri, 2027 numaralı dipnot.

¹⁰⁹ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 86b; Deylemî, *a.g.e.* Nahl Süresi, 16/ 97. ayetin tefsiri, 1582 numaralı dipnot.

¹¹⁰ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri, 131 numaralı dipnot.

¹¹¹ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 47a; Deylemî, *a.g.e.* En'am Süresi, 6/ 59. ayetin tefsiri, 837 numaralı dipnot.

¹¹² Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 26a; Deylemî, *a.g.e.* Âl- İmran Süresi, 3/ 49. ayetin tefsiri, 414 numaralı dipnot.

¹¹³ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 110a; Deylemî, *a.g.e.* Kasas Süresi, 28/ 7. ayetin tefsiri, 2026 numaralı dipnot.

¹¹⁴ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 55b; Deylemî, *a.g.e.* En'am Süresi, 6/ 125. ayetin tefsiri, 972 numaralı dipnot.

¹¹⁵ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 60a; Deylemî, *a.g.e.* Âraf Süresi, 7/ 142. ayetin tefsiri, 1079 numaralı dipnot.

¹¹⁶ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri, 116 numaralı dipnot.

¹¹⁷ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri, 117 numaralı dipnot.

¹¹⁸ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 143b; Deylemî, *a.g.e.* Talak Süresi, 65/3. ayetin tefsiri, 2686 numaralı dipnot.

¹¹⁹ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9a- 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri, 121 numaralı dipnot.

¹²⁰ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 96a-b; Deylemî, *a.g.e.* Tâhâ Süresi, 20/ 41. ayetin tefsiri, 1763 numaralı dipnot.

¹²¹ Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri, 128 numaralı dipnot.

Mes'ud (ö.510 veya 516),¹²² Carullah ez-Zemahşerî (ö.538/1143),¹²³ Muhammed b. Fadlillah el-Medevî (d.408- ö.541).¹²⁴

2.2. Yararlandığı Tefsirler

Tasdiku'l-Maârif eserinde Deylemî, başta işârî tefsirler olmak üzere birçok tefsirden yararlandığı görülmektedir. Musannif bazı yerlerde yaptığı nakillerin kaynağını vermekle beraber bazen kaynak belirtmeksizin alıntılar yapmaktadır. Başlıca yararlandığı kaynakları şu şekilde zikredebiliriz:

1. Tenvîru'l-Mikbas min Tefsiri İbn-i Abbas, Abdullah b. Abbas (ö.68),¹²⁵ 2. Tefsir, Ebu Kasım Cuveybir b. Said el- Ezdî el- Belhî¹²⁶ (ö.140 ile 160 arası),¹²⁷ 3. Tefsîru't- Tusterî, Sehl b. Abdullah et- Tusterî (ö.283/891),¹²⁸ 4. El- Camî'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an, Muhammed b. Cerîr et- Taberî (ö.310/923),¹²⁹ 5. Me'âni'l-Kur'an ve İrâbuh, İbrahim ez- Zeccâc (ö.311/923),¹³⁰ 6. Latâifu'l-İşârât, Abdülkerim el- Kuşeyrî (ö.465/1072),¹³¹ 7. Me'âlimu't- Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'an, Huseyn b. Mesûd el- Beğavî (ö.510 veya 516),¹³² 8. Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, ez- Zemahşerî Carullah (ö. 538/ 1143),¹³³ 9. Tefsir, Vastî (?).¹³⁴

¹²²Bkz: Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, v. 6b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 4. ayetin tefsiri, 64 numaralı dipnot.

¹²³Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 4b; Deylemî, *a.g.e.* Çalışmamızın III. Bölümü dipnot 25 (giriş faslı).

¹²⁴Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 75b; Deylemî, *a.g.e.* Yunus Süresi, 10/ 94. ayetin tefsiri, 1360 numaralı dipnot.

¹²⁵Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 34b; Deylemî, *a.g.e.* Nisa Süresi: 4/ 108. ayetin tefsiri, 600 numaralı dipnot.

¹²⁶İbn-i Abbas, *Tenvîru'l-Mikbas min Tefsiri İbn-i Abbas*, Lübnan, neşreden: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Cem eden: Firûzâbâdi.

¹²⁷Cuveybir'in yaptığı rivayetler zayıf ve metruk olarak değerlendirilmiş, özellikle Dahhak yoluyla İ. Abbas'tan yaptığı rivayetler tenkit edilmiştir. Bkz: Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabi, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r- Ricâl*, Beyrut, Daru'l-Ma'rife li't- Tiba'a ve'n- Neşr, Tahkik: Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, 1963, Cilt 1, s. 427; Hasan b. Mesûd b. Muhammed b. Ferrâ' el-Bağavî, *Me'âlimu't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut, Daru İhyai't- Turâsi'l-Arabî, Tahkik: Abdurrezzak el- Mehdî, 1. Baskı, H. 1420, Cilt 1, s. 20, Cilt 4, s. 162; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el- Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't- Tefsîr*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Tahkik: Abdurrezzak el- Mehdî, 1. Baskı, Hicrî 1422, Cilt 1, s. 29; Abdurrahman b. Ebubekir Celâleddin es- Suyûtî, *ed- Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Mesûr*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, Cilt 8, s. 700; Ali b. Ömer b. Ahmed ed- Dârekutnî, *ed-Duâfâ ve'l-Metrükûn*, Medine, Mecelletu'l-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Tahkik: Abdurrahman Muhammed Kaşkarî, 1403- 1404, Cüz 1, s. 261.

¹²⁸Deylemî *Tasdiku'l-Maârif*'ta, Cuveybir b. Said el- Ezdî'den altı yerde sözedir. Adı geçen yerlerin dördünde Cuveybir'in tefsirine atıfta bulunur. Fakat tefsirin adı ve mahiyetiyle ilgili bilgi vermez. Biz de yaptığımız araştırma sonucu adı geçen tefsir ile ilgili malumata rastlayamadık. Cuveybir'e ait bir tefsire rastlayamadık.

¹²⁹Sehl b. Abdullah b. Yûnus b. Refî' et-Tusterî, *Tefsîru't- Tusterî*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l- İlmiyye, Derleyen: Ebu Bekir Muhammed el- Beledî, Tahkik: Muhammed Basil 'Uyûn es- Sûd, 1. Baskı, Hicrî 1423.

¹³⁰Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Cami'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an*, Müessesü't- Risâle, Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Baskı, Cilt 1, s. 24.

¹³¹İbrahim b. es- Sırrî b. Sehl Ebu İshâk ez- Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İrâbuh*, Beyrut, 'Alemlu'l-Kutup, Tahkik: Abdulcelil Abduh Çelebi, 1. Baskı, 1988, Cilt 1-5.

¹³²Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik el- Kuşeyrî, *Latâifu'l-İşârât (Tefsîr)*, Mısır, Tahkik: İbrahim el- Busyûnî, Neşreden: el- Heyetü'l-Mısıriyyetu'l-'Ammetu lil Küttab, 3. Baskı.

¹³³Hasan b. Mesûd b. Muhammed b. Ferrâ' el-Bağavî, *Me'âlimu't- Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'an (Tefsîru'l-Bağavî)*, Beyrut, Daru't- Tayyibe li'n- Neşr ve't- Tevzi, Tahkik: Muhammed Abdullah en- Nemir- Osman Cuma Damiriyye- Süleyman Müslim el-Harş, neşreden: IV. Baskı, 1997, Cilt: 1-8.

¹³⁴Ebu'l-Kasım Mahmûd b. 'Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el- Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidit- Tenzîl*,

2.3. Ayetin Ayetle Tefsiri

Deylemî, ayetleri tefsir ederken ilgili Kur'an-ı Kerim ayetlerine sık sık başvurur. Müfessir, diğer müfessirlerin söz konusu ayete verdikleri manayı kaydeder, sonra da bunları eleştirir ve kendi görüşünü ortaya koyar. Daha sonra da, kendisinin yaptığı tefsirin isabetini göstermek için Kur'an'dan peş peşe ayetler serdetmektedir. Bir ayette geçen mücmel, muğlak, müteşabih, garip veya müphem bir kelimeyi ya da bir ifadeyi tebyin için çok nadir olarak ayetin ayetle tefsirine başvurur.¹³⁵

Deylemî'nin ayeti ayetle tefsiri konusunda fikir vermesi bakımından şu örneği aktaralım:

“Yüce Allah şöyle buyurdu: ‘Rableri katında esenlik yurdu onlarıdır.’¹³⁶ Bu sırat-ı müstakimi takip edenlere selam yurdu vardır, yani Allah yurdu vardır. Selam¹³⁷ ise yüce Allah'tır, şu ayette geçtiği gibi: ‘ (O) Padişah'tır, mukaddestir, selâm (esenlik veren) mü'min (güvenlik veren)...¹³⁸ Zira Allah yanında dünya ve ahiret, cennet ve cehennem olmaz. Çünkü ‘Allah'ın katı’ cismani varlıkların ulaşamayacağı yüceliktedir. Şu ayette geçen ‘Allah; esenlik yurduna çağırır...¹³⁹ selam ise burada Cennet'tir. Çünkü ‘Allah katında’ kelimesiyle kayıtlanmamış ve bu bütün insanlar içindir. Hâlbuki bütün insanlar Allah katına ulaşamazlar. ‘Allah yurdu nerededir, diye sorulursa derim ki, ‘Güçlü padişahın huzurunda doğruluk koltuklarında (memnunluk içinde) dirler.’¹⁴⁰ (ayetinde geçen) yerdir ve orada ‘nerede’ yoktur, anla!”¹⁴¹

Deylemî, önce ayette geçen “selam” kelimesini kendi metoduyla tefsir eder, sonra da yorumunu desteklemek için de Haşr Sûresinin ilgili ayetini şahit olarak getirir. Muhtemel itirazlara da cevap vermiş olmak için soru-cevap yoluyla açıklamalar sunar.¹⁴²

2.4. Ayetlerin Hadisle Tefsiri

Deylemî, gerek işârî ve gerekse işârî olmayan yorumlarını yaparken hadisten bolca istifade etmiştir. Fakat naklettiği hadislerin hepsinin sahih ha-

Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 3. Baskı, Hicri 1407, I- IV cilt.

¹³⁵Deylemî'nin Vasıtî'ye ait bir tefsirden söz etmesi dikkatimizi celb etmiştir. Fakat ne yazık ki Deylemî'den önce yaşamış, gerek tasavvuf erbabı ve gerek diğer ilimlerde ün sahibi birçok- *Vasıtî* ismiyle anılan- kişiye rastladık. Dolayısıyla Deylemî'nin atfta bulunduğu *Vasıtî*'yi tespit etmek mümkün olmadı.

¹³⁶Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 7a-b, 7b- 9a, v. 11b- 12a, v. 17b., 56a.

¹³⁷En'am Sûresi: 6/ 127.

¹³⁸En'am Sûresi: 6/ 127.

¹³⁹Haşr Sûresi: 59/ 23.

¹⁴⁰Yunus Sûresi: 10/ 25.

¹⁴¹Kamer Sûresi: 54/ 55.

¹⁴²Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 56a.

disler olduğunu söylemek zordur. Kaynaklarda rastlayamadığımız hadisleri naklettiği gibi mevzû hadis kaynaklarında yer alanları da tefsirine aldığı müşahede edilmektedir. Musannif, genelde hadisleri mana olarak rivayet etmekte, lafızları olduğu gibi aktarmadığı görülmektedir. Deylemî'nin, hem ayeti daha anlaşılır kılmak, hem de sebab-i nüzul beyanı için hadis naklettiği anlaşılmalıdır.¹⁴⁷

Örnek:

“Yüce Allah şöyle buyuruyor: ‘Kimin arkadaşı şeytan ise, o(nun) ne kötü bir arkadaş(ı var)dır!’¹⁴⁴

Bu ayetin, şeytanın her asinin arkadaşı olduğunu ve ona yaptıklarını süslü gösterdiğini söyleyen müfessir, ‘Şeytan onlara işlerini süsledi...’¹⁴⁵ ayetini de delil olarak nakletmektedir.

Hemen akabinde hadislere yer vermektedir:

“Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: ‘Şeytan, kanın (damarlarda) dolaştığı gibi Âdemoğlunun içinde dolaşır.’¹⁴⁶

Şöyle de buyurmuştur: ‘Şeytan, hortumunu Âdemoğlunun kalbinin üstüne koyar. (Kul) Allah’ı andı mı, hemen siner. Allah’ı anmayı unutursa kalbini emer/yutar. İşte bu sinsice vesvese vermedir.’¹⁴⁷

Yine Rasulullah şöyle buyurmuştur: ‘Ömer müslüman olduğundan beri, şeytan onunla her karşılaştığında yüzüne karşı eğilmiş/zelil olmuştur (ondan kaçmıştır).’¹⁴⁸

Görüldüğü üzere nakledilen hadislerin kaynağı verilmediği gibi, hadislerin senetleri de hafz edilmiştir.¹⁴⁹

2.5. Sahabe Kavliyle Tefsir

Müfessirin, ayetlerin tefsirinde sahabe sözlerinden de yararlandığı gö-

¹⁴³Deylemî, a.g.e, v. 56a.

¹⁴⁴Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 5a. Ayrıca bkz: Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Bakara Sûresi: 2/ 1. ayetin tefsiri; Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 5a; Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 9b; Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 9b; Deylemî, a.g.e. v. 20a; Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 20a; Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 5b; Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 20a.

¹⁴⁵Nisa Sûresi: 4/ 38.

¹⁴⁶Neml Sûresi: 27/ 24; Ankebût Sûresi: 29/ 38.

¹⁴⁷Buhârî, *Sahihi*, Cüz 22, s. 94; Ebu Davûd, *Sünen*, Cüz 12, s. 328; İbn-u Mâce, *Sünen*, Cüz 5, s. 338; İbn-i Hanbel, *Müsned*, Cüz 25, s. 178.

¹⁴⁸Ebu Ye'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ b. Yahyâ b. İsâ b. Hilâl el- Mavsili, *Müsnedu Ebu Ye'lâ*, Dimaşk, Dâru'l-Me'mûn li't- Tûras, Tahkik: Hüseyin Selim Esed, 1. Baskı, 1984, Cüz 9, s. 336; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el 'Askalânî, *el- Metâlibi'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, Saudi Arabistan, Dâru'l-'Asima- Dâru'l-Ğays, 1. Baskı, Hicri 1419, Cilt 9, s. 496; Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebubekir b. Süleyman el- Heysemî, *Mecme'uz-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, Kahire, Mektebetu'l-Kudsî, Tahkik: Hüsamuddin el- Kudsî, 1994, Cilt 3, s. 237.

¹⁴⁹et-Tabarî, *el- Mu'cemu'l-Kebir*, Cüz 18, s. 42; Ebu Na'im Ahmed b. Abdillâh el- İsbahânî, *Ma'rifetu's- Sahâbe*, Riyad, Dâru'l-Vatan li'n- Neşr, Tahkik: 'Adil b. Yusuf el- Gazzâzi, 1. Baskı, 1998, Cüz 23, s. 273; el- Heysemî, *Mecme'uz-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, Cüz 4, s. 97; Kâdihân, *Kenzu'l- Ummâl*, Cüz 11, s. 574.

rülmektedir. Bununla beraber sık olarak sahabe kavline müracaat ettiği söylenemez.

Sözlerini naklettiği sahabelerin başında Ebu Bekir (ö.13/ 634), Muaz b. Cebel (ö.18/ 639), Hz. Ömer (ö. 23/ 643), Abdullah b. Mesûd (ö.32/ 652-653), Ka'bu'l-Ahbar (ö. 32/ 652), Hz. Ali (ö. 40/ 661), Abdullah b. Abbas (68/ 687) gelmektedir.¹⁵⁰

Sahabe kavlini naklettiği yerlere misal olması bakımından, aşağıda birkaç örnek vermekle yetinilecektir:

Örnek:

Yâsîn Süresi'nin 1. ayeti ile ilgili olarak, Muaz b. Cebel ile Ka'bu'l-Ahbar'dan şunları nakletmektedir:

"Bir topluluk, Muaz ibn-i Cebel ile Ka'bu'l-Ahbar'dan şöyle dediklerini rivayet etmişlerdir: 'Yâsîn/يس ' kelimesi, Allah'ın, Hz. Muhammed'e hitaben kendisiyle yemin ettiği bir yemindir. Yani, ey Muhammed! Hiç şüphe yok, sen gönderilmiş elçilerdensin, demektir.'"¹⁵¹

2.6. Ayetlerin Mutasavvıfların Görüşleriyle Tefsiri

Mutasavvıflar, Deylemî'in önemli referansları arasında yer almıştır. Başlangıçtan kendi dönemine kadar yaşamış belli başlı şahsiyetlerden aktarımlar yapmıştır.

Ayeti tefsir ederken –genellikle- önce zahiri manaya işaret ettikten sonra Deylemî, görüşlerini ünlü mutasavvıflardan nakiller yaparak takviye etmeye çalışmaktadır.¹⁵²

Örnek:

Deylemî, Nisa Süresi, 36. ayetiyle ilgili olarak birçok mutasavvıftan nakiller yapmaktadır.¹⁵³

*"Allah'a kulluk edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın..."*¹⁵⁴

Müfessirin naklettikleri daha ziyade, tasavvuf ehlinin ayette geçen *ortak koşma* konusundaki görüşleri, ölçüleri ve prensipleridir.

"Nurî şöyle demiştir: 'Kim marifet yanında bilirse (marifet makamına ulaşan kişinin Allah'ın varlığı yanında hala kendisinden söz edip, bilmek-

¹⁵⁰ Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 32b.

¹⁵¹ Deylemî, *a.g.e.* v. 122b; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 140b; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 144a; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 145b.

¹⁵² Benzer yorumlar için bkz: es- Semarkandî, *Tefsîr-u Bahru'l-'Ulûm*, C. 3, s. 115; Kâdi 'İyâd, *eş- Şifâ (eş- Şummi* haşiyesiyle), C. 1, s.32. Deylemî, *a.g.e.* Yeni cami nüshası, v. 122b.

¹⁵³ Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 7b- 9b; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 21b; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 26b- 27b; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 31b- 32a;

¹⁵⁴ Ancak, burada nakledilen sözlerin çoğuna -araştırmamıza rağmen- kaynaklarda rastlamak mümkün olmamıştır.

ten söze derse) *şirke düşmüş olur. Kim de müşahede yanında irfan iddia ederse küfre düşmüş olur. Yani, yakın (bilgisi) varken nazari ilme dönerse şirke düşmüş olur. Kim de müşahedeye rağmen yakinî marifetle ilgilenirse, müşahede ettiğini inkâr etmiş (küfre düşmüş) olur.*¹⁵⁵

Şibli de şöyle demiştir: ‘İlim inkâr, marifet red etmek, tevhit de ilhâttır.’¹⁵⁶

Ebu Yezid ise şöyle demiştir: ‘Kim Allah’ı, kendisine sunduğu nimetleri dolayısıyla severse o kişi müşriktir.’¹⁵⁷

Cüneyd şöyle dedi: ‘Seni bir şey üzdüğünde, yardım istemek için aklına gelen ilk şey senin mabudundur.’¹⁵⁸

İbn-u Ata da şöyle demiştir: ‘Şirk, O’ndan (c.c.) başkasına bakman, ya da O’ndan başkasından zarar veya fayda ummandır.’¹⁵⁹

Görüldüğü üzere ortak koşma konusunda mutasavvıfların yukarıda ortaya koydukları prensipler, kendi meşrepleri doğrultusunda hassas bir yaklaşımla varılmış sonuçlardır.¹⁶⁰ Deylemî bunları aktarmakla aynı istikametteki bir düşünceye sahip olduğunu beyan etmek istemektedir. Çünkü hemen sonra bunların isabetli ifadeler olduğunu belirtmekte ve şunları eklemektedir:

‘Allah’tan başkasına yapılan her iltifat ya şirk, ya küfür, ya da riddettir. Şayet bu iltifat, hem Allah’a hem de Allah’la birlikte başka bir şeye ise bu şirktir. İltifat, sadece başka bir şeye ise, şayet bu iltifat imandan sonra ise bu riddettir. Yok, eğer başlangıçtan beri böyleyse bu da küfürdür, anla!’¹⁶¹

Deylemî’nin nakillerde bulunduğu zevat şunlardır:

Tavûs b. Keysân (ö.106),¹⁶² Hasan el-Basrî (ö.110),¹⁶³ el- İmam Muhammed

¹⁵⁵Nisa Süresi: 4/ 36.

¹⁵⁶Deylemî’nin tasavvuf erbabından sözlü olarak aldığı düşündüğümüz bu habere kaynaklarda rastlayamadık.

¹⁵⁷Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 31b- 32a.

¹⁵⁸Kaynaklarda bu sözler Şibli’ye atfadilmiştir. Bkz: İsbahâni, *Hulyetu'l-Evliyâ*, C. 10, s. 369.

¹⁵⁹Cüneyd’de atfelenen bu ifadeye rastlayamadık.

¹⁶⁰Bkz: İsmâil Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, C. 4, s. 195. Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 31b- 32a.

¹⁶¹Mutasavvıf olmayan müfessirler ise bu ayete farklı yaklaşmışlardır. Müfessirler ayeti: “Hiçbir riya-yı karıştırmadan, ihlaslı olarak sadece Allah’a kulluk edin ve O’na hiçbir şeyi veya kimseyi ortak edinmeyin” şeklinde tefsir etmişlerdir. Mutasavvıfların yukarıdaki geçen yorumları gibi te’villere yeltenmemişlerdir. İşâri tefsire yeltenenlerin dışındaki müfessirlerin bu ayeti tefsirleri için bkz: Taberî, *Câmi’ul- Beyân*, C. 7, s. 5; Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 10, s. 75; Kurtûbî, *el- Câmi’ li Ahkâmi'l-Kur’ân*, C. 5, s. 179; İ. Kesir, *Tefsîr*, C. 1, s. 209; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, C. 1, s. 535.

Mutasavvıfların rüya, mükâşefât, vâkiât ve benzeri hallerde vakıf olduklarını ileri sürdükleri bilgiler, sübjektif oldukları ve ispata ihtiyaç duydukları için bağlayıcı hüküm ifade etmezler. Bu bilgiler nassa muhalif iseler reddedilir, muhalif değilse tasdik edilmezse de red de edilmeyebilirler. Rüya, mükâşefe ve benzeri yolların din açısından kaynak değeri için bkz: Taftazânî, *Şerhu'l-Akâidî'n- Nese-fiyeh*, Mektebetu'n- Nebeviyyeh, Karaçi, Pakistan, 2012, s. 69.

¹⁶²Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 31b- 32a.

¹⁶³Bkz: Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 123a; Deylemî, *a.g.e.* Yasin Süresi, 36/ 55. ayetin tefsiri.

el- Bakır (d.57- ö.114),¹⁶⁴ Cafer b. Muhammed es-Sadık (d.80- ö.148),¹⁶⁵ Ebu-bekir b. 'Ayyâş (ö.193)¹⁶⁶ Ebu Süleyman ed- Dârânî (ö.215/ 830),¹⁶⁷ Ebubekir el- Varrâk (ö.240),¹⁶⁸ Zinnûn el- Mısrî (ö.245/859),¹⁶⁹ Ahmed b. Ebi el- Hivarî (ö.246),¹⁷⁰ es- Sirriy es- Sakatî (ö.253/ 867),¹⁷¹ Ebu Yezid el- Bistamî (d.188- ö.261),¹⁷² Ebu Hafs el- Haddad en- Nisabûrî (ö.264),¹⁷³ Ahmed b. İsa ebu Said el- Harraz (ö.277),¹⁷⁴ Fudayl b. İyâd (ö.287),¹⁷⁵ İbrahim el- Havâs (ö.291/ 904),¹⁷⁶ Ebu Hasan Ahmed b. Muhammed en- Nurî (ö.295/908),¹⁷⁷ Cüneyd el- Bağdadî (d.207/822- ö.297/910),¹⁷⁸ Ebu Yakub es- Sûsî (ö.307),¹⁷⁹ Hüseyin b. Mansur el- Hellâc (ö.309),¹⁸⁰ Muhammed b. Ahmed Ruzbârî (ö.323/934),¹⁸¹ Ebu Yakub İshak en- Nehrecurî (ö.330),¹⁸² Ebubekir b. Tahir et-Taî (ö.330'lu yıllarda),¹⁸³ Ebubekir eş- Şiblî (d.247/861-ö.334/946),¹⁸⁴ Ebu Abdillâh Ahmed b. 'Ata er- Ruzbarî (ö.369),¹⁸⁵ Ebu Abdillâh b. Hafif (ö.371),¹⁸⁶ Said b. Abdissalam el- Mağribî (ö.373),¹⁸⁷ Faris b. Ahmed (ö.401/1011),¹⁸⁸ el- Hüseyin ed- Dekkak (ö.405 veya 406),¹⁸⁹ Ebu'l-Kasım Abdülkerim Kuşeyrî (ö.465/1072),¹⁹⁰ Muhammed b. Fadlillâh el-Medevî (d.408- ö.541).¹⁹¹

2.7. İlham ve Mükâşefâta Dayalı Tefsir

Ayetleri tefsir ederken *ilham*, Deylemî için bilgi kaynağıdır. Tefsirinde ilhama ve mükâşefâta dayalı olarak ayetleri tefsir ederken ilham ve mükâşefâti zahirî manaya muhalif olmamasını şart koşmuştur.

¹⁶⁴Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 121b; Deylemî, *a.g.e.* Fatur Süresi, 35/ 32-35. ayetlerin tefsiri.

¹⁶⁵Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 21b; Deylemî, *a.g.e.* Âl-i İmran Süresi, 3/ 6. ayetin tefsiri.

¹⁶⁶Deylemî, *a.g.e.* v. 1.

¹⁶⁷Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 156b; Deylemî, *a.g.e.* İhlâs Süresi, 112/ 2. ayetin tefsiri.

¹⁶⁸Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 146b- 147a; Deylemî, *a.g.e.* Kiyamet Süresi, 75/ 22- 23. ayetlerin tefsiri.

¹⁶⁹Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 146a; Deylemî, *a.g.e.* Kiyamet Süresi, 75/ 1. ayetin tefsiri.

¹⁷⁰Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 40a; Deylemî, *a.g.e.* Maide Süresi, 5/ 23. ayetin tefsiri.

¹⁷¹Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 140a; Deylemî, *a.g.e.* Hadid Süresi, 57/ 16. ayetin tefsiri.

¹⁷²Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 76a; Deylemî, *a.g.e.* Hûd Süresi, 11/ 79. ayetin tefsiri.

¹⁷³Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 6; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 4. ayetin tefsiri.

¹⁷⁴Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 128a; Deylemî, *a.g.e.* Fussilet Süresi, 41/ 36. ayetin tefsiri.

¹⁷⁵Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 89a; Deylemî, *a.g.e.* İsrâ Süresi, 17/ 85. ayetin tefsiri.

¹⁷⁶Bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 134a; Deylemî, *a.g.e.* Fetih Süresi, 48/ 29. ayetin tefsiri.

¹⁷⁷Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 52a; Deylemî, *a.g.e.* En'âm Süresi, 6/ 104. ayetin tefsiri.

¹⁷⁸Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 31b; Deylemî, *a.g.e.* Nisa Süresi, 4/ 36. ayetin tefsiri.

¹⁷⁹Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri.

¹⁸⁰Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 86b; Deylemî, *a.g.e.* Nahl Süresi, 16/ 97. ayetin tefsiri.

¹⁸¹Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri.

¹⁸²Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 26a; Deylemî, *a.g.e.* Âl- İmran Süresi, 3/ 49. ayetin tefsiri.

¹⁸³Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 55b; Deylemî, *a.g.e.* En'âm Süresi, 6/ 125. ayetin tefsiri.

¹⁸⁴Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 60a; Deylemî, *a.g.e.* A'raf Süresi, 7/ 142. ayetin tefsiri.

¹⁸⁵Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri.

¹⁸⁶Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri.

¹⁸⁷Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 143b; Deylemî, *a.g.e.* Talak Süresi, 65/3. ayetin tefsiri.

¹⁸⁸Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9a- 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri.

¹⁸⁹Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 96a-b; Deylemî, *a.g.e.* Tâhâ Süresi, 20/ 41. ayetin tefsiri.

¹⁹⁰Bkz: Deylemî, *a.g.e.* v. 9b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 19. ayetin tefsiri.

¹⁹¹Bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 6b; Deylemî, *a.g.e.* Bakara Süresi, 2/ 4. ayetin tefsiri.

Bazen ayetin tefsirinin bizzat Allah tarafından kendisine öğretildiğini, müşahede ettiği makamlarda buna muttali olduğunu söylemektedir. Muttali olduğu âlemin fenâ âleminin fenâsının yukarısındaki âlem olduğunu, meçhul olan ilim âleminin de üstünde olduğunu ve bu âleme *hayret* âlemi dendiğini kaydetmektedir.¹⁹² Bazen bir ayetin tefsirini yapmakta zorlandığında a'la illiyyine yükseldiğini ve kendine ait makamda durup, ayetin tefsirini sorduğunu ve cevabı aldığını söylemektedir.¹⁹³

Görüldüğü üzere Deylemî, mana âleminde müşahede ettiklerine dayalı olarak ayetleri tefsir etmiştir.¹⁹⁴

Örnek:

“Yüce Allah şöyle buyurur: ‘Mûsa’nın annesine, O (çocuğu)nu emzir, başına bir şey gelmesinden korkuyorsan (bir sandık içinde) onu suya bırak... diye vahy ettik.’¹⁹⁵

Bu ayette Hz. Musa’nın annesine yapılan *vahyin* mahiyetine değindikten sonra Deylemî, “sonra bir münacatımda Rabbime (bunun hakikatını) sordum.” demekte, Allah’ın da kendisine bunun mahiyetini beyan ettiğini yazmaktadır.¹⁹⁶

2.8. Rüyalarla Tefsir

Deylemî, her zaman tasavvuf ehlerinden nakiller yaparak ayetleri tefsir etmez. Zaman zaman rüyalarındaki müşahede, mükâsefe ve aldığı ilham sonucu elde ettiğini söylediği bilgilerle de ayetleri tefsir etmektedir. Rüya âleminde muttali olduğunu söylediği hakikatler doğrultusunda tefsir yapmaktadır.¹⁹⁷

Örnek:

Nisa Sûresi, 97. ayeti - gördüğü rüya sonucu- şöyle tefsir etmektedir:

“Melekler dediler ki: Allah’ın yeri geniş değil miydi ki onda göç ed(ip gönlünüzce yaşayabileceğiniz bir yere gid)eydiniz?”¹⁹⁸

Bu ayeti, “Allah’ın (seyr ve sülük edilip terakki edilecek) âlemi ve yüce mekânı geniş değil miydi ki ona, kalpleriniz ve sırlarınızla hicret edeydiniz.” şeklinde yorumlayan müfessir, bu mananın kendisine rüyada söylendiğini bildirmektedir.¹⁹⁹

¹⁹²Bkz: Deylemî, a.g.e. v. 34b; Deylemî, a.g.e. Nisa Sûresi: 4/ 108. ayetin tefsiri.

¹⁹³Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 102a. Deylemî, a.g.e. v. 110a- b.

¹⁹⁴Deylemî, a.g.e. v. 115b.

¹⁹⁵Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 124b.

¹⁹⁶Kasas Sûresi: 28/ 7.

¹⁹⁷Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 110a- b.

¹⁹⁸Deylemî, a.g.e., v. 34a. Deylemî, a.g.e. v. 110b- 111a.

¹⁹⁹Nisa Sûresi: 4/ 97.

2.9. Kitab-ı Mukaddes'ten Yaptığı Nakiller

Deylemî zaman zaman, önceden indirilmiş ilahî kitaplara atıflar yapmakta, kendisinin gördüğü nüshalardan alıntılar aktarmaktadır. *Tasdiku'l-Maarifi* kitabında yer verdiği bu alıntıları bazen metin içerisinde açıklamakta, bazen de açıklamasız olarak metin içinde yer vermektedir.²⁰⁰

Deylemî, Tevrat, Zebur ve Hz. İdris'in sahifelerini de okuduğunu söylemektedir.²⁰¹ İbrânice olarak naklettiği ifadeleri tercüme ederek Deylemî, İbrânice bildiğini ihsas etmektedir.²⁰² Kimi zaman Deylemî, zamanındaki Tevrat tercümelerinden de alıntılar yapmaktadır.²⁰³

Örnek:

Bakara Sûresi'nin, “*Bir zamanlar Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yapacağım, demişti*”²⁰⁴ ayetinin tefsirini yapan Deylemî, konuyla ilgili birkaç hadis naklettikten sonra, Tevrat'tan şunları aktarır:²⁰⁵

“^{٢٠١}في التوراة: وبور والوهيم اث هو او ذم بصليمنو كذ موثنيوا (مثنوا) بصليم الوهيم بول ووادوم. وقال

İbrânice olarak naklettiği bu ifade bize, Deylemî'nin İbrânice bildiğini ihsas etmektedir. Ancak kitaplarında yer verdiği nakillerin dışında musannifin İbrânice bilip bilmediğine dair başka bir kayda rastlayamadığımızı söylemeliyiz. Bazen de okuduğunu söylediği Tevrat tercümelerinden yaptığı nakillerden anlaşılıyor ki Deylemî, hem yaşadığı çağdaki İbrânice Tevrat nüshalarına hem de tercümelerine vakıftır.²⁰⁷

2.10. Ayetleri Dil Açısından Tahlilleri

Dil tahlillerinden kastedilen hususlar, Deylemî'nin, ayetleri tefsir ederken ayetlerdeki kelime ve terkipleri Arap dili açısından incelemeleri kastedilmektedir.

Deylemî bazen, yaptığı tefsiri teyit maksadıyla, ele aldığı kelimeleri umum- husus, hakikat- mecaz vb. açılardan değerlendirdiği gibi, bazen de kelimelerin Araplar tarafından kullanılmasına deyimler, atasözleri ve benzeri örnekler sunmaktadır.²⁰⁸

²⁰⁰Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 34a.

²⁰¹Kitab-ı Mukaddes, *Tekvîn*, 1/ 26.

²⁰²Deylemî, a.g.e. v. 31a.

²⁰³Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, v. 39a-b.

²⁰⁴Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, v. 60b; Deylemî'nin Tevrat'a atıfta bulunduğu diğer yerler için Bkz: Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, v. 61a, v. 65a, v. 103b, v. 108b- 109a, v. 121a, v. 135a.

²⁰⁵Bakara Sûresi: 2/30.

²⁰⁶Kitab-ı Mukaddes, *Tekvîn*, 1/ 26.

²⁰⁷Bu ifade, *Tasdiku'l-Maârif*, Yeni cami, v. 10a'da farsça olarak şöyle tercüme edilmiştir: *ترجمة وبور يعنى بافريدم الوهيم الله تعالى اث هو وذوم آدم رايصلمينوا بصورت خویش.*

²⁰⁸Deylemî'nin Tevrat'a atıfta bulunduğu diğer yerler için Bkz: Deylemî, *Tasdiku'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 61a, v. 65a, v. 103b, v. 108b- 109a, v. 121a, v. 135a. Gerek yukarıdaki örnek ve gerekse

Örnek:

Aşağıdaki örnekte, ayette geçen مُحَرَّرًا kelimesinin tahlilinde Arapların kullandığı ifadelerle başvurmaktadır:

“İmran’ın karısı demişti ki: *Rabbim, karnımda olanı tam hür olarak sana adadım, benden kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin.*”²⁰⁹

مُحَرَّرًا kelimesinin hür bir kulu ifade ettiğini ve bunun anlamı,(ya Rabbi,) senin kulluğun dışında her şeyden arınmış, halis olarak (sana adadım), demek olduğu kaydeden Deylemî, Arapların kelime kökünü kullanış tarzlarına işaret etmekte ve şu misali vermektedir:²¹⁰ طين حر, diyen Arapların bundan halis ve arınmış çamur kastettiklerini aktarmaktadır.²¹¹

2.11. Şiir

Ayetlerin tefsirinde önce ayet, hadis ve benzeri dayanakları zikrettikten sonra konuyla mütenasip beyitlere yer vermiştir.²¹²

Bazen kendi yorumunu teyit, bazen da ayette geçen bir kelimeyi açıklamak için şiiirden yararlanmıştı. Hurûf-u mukatta’alara yaptığı yorumlar için de şiiirden deliller ileri sürmüştür.²¹³ Genellikle tasavvufa nispet edilen Hüseyin b. Mansur benzeri şahsiyetlerden beyitler naklettiği gibi,²¹⁴ şair Lebîd gibi dâililerden de nakillerde bulunmuştur.²¹⁵

Örnek:

Deylemî, Yasin Sûresi’nin başındaki mukatta’ harflerini yorumlarken ileri sürdüğü iddiasını yine bir Arap şiiirinden bir beyitle güçlendirmek istemektedir:

“*Ya sin!*”²¹⁶ Bu ibarenin *ey efendi!* demek olduğunu ileri süren Deylemî, bunun Muhammed Nebî’ye (s.a.v.) hitap olduğunu kaydetmekte ve Cafer-i Sadık ile müfessirlerden birçok kimsenin ayeti böyle açıkladıklarını belirtmektedir.

Tasdîku'l-Maârif eserinde Kitab-ı Mukaddes’ten yapılan diğer alıntılar muhteva olarak günümüzdeki Kitab-ı Mukaddes’te yer almaktadır. Metinlerde kullanılan farklı kelimeler, muhtemelen Kitab-ı Mukaddes’in geçirdiği tercüme süreçlerinden kaynaklanmaktadır.

²⁰⁹Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 11b- 12a; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 16b; Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 25b. Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 42b. Deylemî’nin, ayetleri tefsir ederken Arap dili ile ilgili tahlilleri için bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 56b, v. 68b, v. 85b, v. 102b- 103a-b, v. 104b, v. 140a, v. 146a.

²¹⁰Âl-i İmran: 3/ 35.

²¹¹ مُحَرَّرًا kelimesi ile ilgili dil tahlilleri için bkz: ez- Zeccâc, *Me’âni'l-Kur’ân ve İrâbuh*, C. 2, s. 83; er- Râzi, *Me’âtihi'l-Gayb*, C. 1, s. 203; ez- Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, C. 10, s. 573.

²¹²Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 25b.

²¹³Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 9b, 36a- b, 73a.

²¹⁴Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 122a.

²¹⁵Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 9b.

²¹⁶Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 59a. Deylemî, *a.g.e.*, v. 122a. Deylemî’nin yorumlarına şiiirden şahit geldiği diğer yerler için bkz: Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 129b, v. 137b, v. 140a.

Bu şekilde hitap etmenin Araplarda adet olduğunu aktaran müfessir, Arapların; *Ya Mal (ya Malik)! Ya Sah (ya sahibi)!* dediklerini nakletmekte ve Nebi (s.a.v.) minberden şöyle seslendiğini bildirmektedir: *ey Mal! Yani, ey Malik!*²¹⁷

Bu açıklamaların akabinde şahit olarak şu beyti getirmektedir:
İmruu'l-Kays da şöyle demiştir:

وقال امر القيس:
اصح تري برقا أريك وميضه
كلمع اليدين في حبي مكلل¹⁸.

Ey arkadaşım, taçlı bulutların arasında kıpırdayan iki elin ışması gibi, sana gösterdiğim şu şimşegın çakışını görüyor musun?

Beyitte yer alan *E Sahi! Ey sahibi= ey arkadaşım demek olduğunu ifade ederek* ” “*Ya sin!*” ayetinin de “*ey efendi!*” anlamında Peygamber’e hitap olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.²¹⁹

2.12. Esbab-ı Nüzûl

Deylemî, genellikle ayetlerin nüzûl sebeplerini zikretmemektedir. Çok nadir olarak nüzûl sebebini zikrettiği yerlerde de, naklettiği haberin senedini bildirmemekte, doğrudan, “*ayet şu konuda veya falan şahıs hakkında inmiştir*” demekle yetinmektedir. Bazen de sadece “*İbn- i Abbas, bu ayetin şu konuda indiğini söylemiştir*” gibi genel ifadeler kullanmaktadır.²²⁰

Örnek:

“*Allah’a karşı yalan uydurandan, ya da kendisine bir şey vahyedilmemiş iken ‘Bana vahyolundu’ diyenden ve ‘Ben de Allah’ın indirdiği gibi indireceğim!’ diyenden daha zalim kim olabilir?*”²²¹

Bu ayetin iniş sebebi ile ilgili, “...*Ayet, Müseylemetü'l-Kezzap ve el- Esved el- Absî hakkında inmiştir*” diyen Deylemî; ancak, kendisine vahyedildiğini iddia eden bütün yalancıları kapsadığını, yalancı ister nübüvvet iddiasında bulunsun ister velilik iddiasında bulunsun fark etmediğini beyan etmektedir. Yalancının iddiası nasıl, ne zaman ve nerede olursa olsun durumu değişmez, müfteridir²²² ifadelerini kullanan Deylemî, burada da iniş sebebiyle ilgili bilgiyi nereden aldığı zikretmez.²²³

²¹⁷Yasin Süresi: 36/ 1.

²¹⁸Deylemî, *Tasdikul-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 122a.

²¹⁹İmruu'l-Kays'ın bu beyiti için bkz: El- Hemedâni, *Sifah Ceziretu'l-Arab*, C. 1, s. 229; İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arabi*, Cüz 7, s. 252; ez- Zebidi, *Tâcu'l-Arûs*, Cüz 19, s. 110.

²²⁰Deylemî, a.g.e. Yeni cami nüshası, v. 122a. Deylemî'nin yorumlarına şairden şahit getirdiği diğer yerler için Bkz: Deylemî, *Tasdikul-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 129b, v. 137b, v. 140a.

²²¹Deylemî, *Tasdikul-Maârif*, v. 43a- b, 50b, 157a.

²²²Enâm Süresi: 6/ 93.

²²³Deylemî, *Tasdikul-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 50b.

2.13. Hurûf-u Mukatta'a²²⁴

Deylemî, işarî usûle uygun olarak *hurûf-u mukatta'ayı*²²⁵ yorumlamaktadır.

Deylemî, *hurûf- u mukatta'ayı* müteşabih ayetlerden saysa da, bunların ilimde rasih olanlar tarafından anlaşılabilirliğini söylemektedir. Deylemî'ye göre rûsûh sahibi olanlar kalp ve batın göz sahipleridir ki bunlar, müteşabih ayetlerin mahiyetine müşahede ve muayene yoluyla vakıf olmaktadır. Bu anlamlarda bütün insanlar onları şüpheye düşürmeye çalışsa da asla kuşku duymayacaklarını iddia etmektedir.²²⁶

Örnek:

“*Elif Lâm Mîm Sâd.*”²²⁷

Deylemî bu harfleri açıklamada farklı bir yol izlemektedir. Önce “*De-dim ki: ‘Elif lâm mîm sâd’ ne anlama gelir?’*” şeklinde bir soru sormaktadır. Fakat Deylemî “*sordum*” derken; soruyu, bir üstadına mı, Allah’a mı, yakaza halinde mi, uyku halinde mi soruyor, anlamılamıyor. Yine de bu harflerin manasını bu soruya verilen cevaptan bize aktarmaktadır.

“*Buyurdu ki: (Bu harflerin manası) Halisim, muhlisim ve hulasamdır.*”

Müfessir bunun bir anlamının, *kişinin pişmanlığını bana sunup, günahları konusunda elleriyle bana yönelince, ben tövbeleri çokça kabul eden ve çokça hikmet sahibiyim*, olduğunu ama bütün bu harflerin tefsirinde söylenenlerden elde edilen sonucun, “*Ey Halis ve Muhlisim (Muhammed)! Bu, sana indirilen kitaptır*”²²⁸ olduğunu iddia etmektedir.

İleri sürdüklerini destekleme amacıyla dil açıdan da kendine dayanak

²²⁴ Ayetin nüzul sebebi için bkz: Taberî, *Tefsîr*, C. 11, s. 532- 536; İbn-i Kesir, *Tefsîr*, C. 3, s. 301-302; Suyûtî, *ed-Duru'l-Mensûr*, C. 3, s. 317- 318; Kâsimî, *Mehâsinu't- Te'vîl*, C. 4, s. 431.

²²⁵ Kur'an-ı Kerim'in 29 süresinin başında yer alan bu harfler konusunda iki ana görüş var olagelmıştır. Bir kısım âlimler, bunların müteşabih olduğunu ve Allah'tan başka kimsenin manalarını bilemeyeceği kanaatinde idirler. İkinci kısım âlimler ise bunların manaları etrafında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Çok farklı yaklaşımlar sergileyen bu âlimler arasında görüş birliği olamamıştır. Tasavvuf ehli âlimlerin ileri sürdüğü manalarda da çok aşırı farklılıklar bulunmaktadır. Huruf- u Mukatta'a konusunda daha geniş bilgi için bkz: Taberî, *Tefsîr*, C. 1, s. 211; Kurtûbî, *el- Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, C. 1, s. 154; İ. Kesir, *Tefsîr*, C. 1, s. 1v; ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, C. 1, s. 172; Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, C. 3, s. 4.

²²⁶ El-Hurûfu'l-Mukakatta'a için Bkz: Bedruddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdir ez- Zerkeşi, *El-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife- Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, 1957, Cilt 1, s. 172; Abdurrahman b. Ebubekr Celâleddin es-Suyûtî, *el- İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, el- Hey'tu'l-Mısriyyetu'l-'Amme li'l-Kutub, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1974, Cilt 3, s. 30; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirân*, Kahire, Mektebetu Vehbe, Cilt 2, s. 54; Subhî Salih, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 24. Baskı, 2000, s. 234; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 134- 148.

²²⁷ Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 56b. Deylemî'nin *hurûf-i mukatta'a* ile ilgili yorumları için Bkz: Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 72b, v. 75b, v. 81a, v. 94b- 96a, v. 107a, v. 108b- 109a, v. 122a, v. 123b, v. 127a, v. 128b, v. 134b, v. 144a.

²²⁸ Araf Sûresi: 7/ 1.

sunmak isteyen Deylemî, “*elmass, sözlükte ihlâs demektir;*²²⁹ ‘*halkın masâsı*’²³⁰ da *halkın halis ve aslı demektir. ‘Masasa’ ise hulasa demektir, ‘ilmas’ ise hırs (ve gayret) demektir*”²³¹ şeklinde bir açıklama yapmakta ve bu sözlük manalarını için, “*dil uzmanları böyle söylemiştir*”²³² demektedir

Burada dikkat çeken nokta, Deylemî'nin *Elif Lâm Mîm Sâd* harflerini ayrı ayrı değil de bir kelime olarak ele almasıdır. *Elmasa* olarak değerlendirmekte ve sözlük anlamından yola çıkarak tefsir yapmaktadır.²³³

2.14. Müteşabih Ayetler

Deylemî, muhkem ayetlerin bütün mü'minler tarafından anlaşıldığını, müteşabih ayetlerin de derin ilim sahipleri tarafından, uyanık kalp ve manevî gözle anlaşılabilirdiğini söylemektedir.²³⁴

Müteşabih ayetlerden kastedilene, Allah'tan ve ilimde derin bilgiye sahip olanlardan başkasının bilemeyeceğini, ilimde derin bilgiye sahip olanların da, bâtinî kalp ve göz sahipleri olduğunu ileri süren Deylemî, “*Onlar müteşabih ayetlere müşahede ve muayene yoluyla vakıf olur ve inanırlar. Bütün insanlar onları müteşabih ayetler hakkında şüpheye düşürmek üzere birleşse de onlar asla şüpheye düşmezler*”²³⁵ demektedir.

Âl-i İmrân Sûresi'nin 7. ayetini²³⁶ tefsir ederken müteşabih ayetler konusunda yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Ayette yer alan “*diğerleri de müteşabihtirler*”²³⁷ kısmı için, “*yani, zahirleri itibariyle asıl kastedilmeyene karıştırılanlardır.*” diyen müfessir, “*kalplerinde eğrilik olanlar*”²³⁸ için de “*yani kalpleri, doğru olmaya yönelenler ya da kalpleri mühürlenip kapananlardır*” açıklamasını yapmaktadır.

Ayet okunurken vakfedilmesi gereken yerin, ‘*Oysa onun te'vilini Allah'tan*

²²⁹ Araf Sûresi: 7/ 2.

²³⁰ *مص* kelimesinin diğer anlamları için Bkz: Muhammed b. Mukrem b. Ali Cemâluddin ibn-u Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdir, 3. Baskı, Hicrî 1414, Cilt 7, s. 88; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezâk el- Hüseyinî ez- Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, Cilt 18, s. 150.

²³¹ *مصاص القوم خالصهم وأصلهم.* Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 56b.

²³² *مص* kelimesi için Bkz: İbn-u Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Cilt 6, s. 205; ez- Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Cilt 16, s. 473.

²³³ Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 56b.

²³⁴ Deylemî'nin *hurûf-i mukattâa* ile ilgili diğer yorumları için Bkz: Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, Yeni cami nüshası, v. 72b, v. 75b, v. 81a, v. 94b- 96a, v. 107a, v. 108b- 109a, v. 122a, v. 123b, v. 127a, v. 128b, v. 134b, v. 144a.

²³⁵ Deylemî, *Tasdikü'l-Maârif*, v. 5b.

²³⁶ Deylemî, a.g.e, v. 5b.

²³⁷ Âl-i İmrân Sûresi, 3/7: “*Sana Kitabı indiren O'dur. Ondan, kitabın anası (temeli) olan bir kısım ayetler muhkemdir; diğerleri de benzeşen (müteşabih) lerdir. Kalplerinde bir kayma olanlar, fitne (ve karışıklık) çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için ondan müteşabih olanına uyarlar. Oysa onun yorumunu Allah'tan başkası bilmez. İlimde derinleşenler ise: «Biz ona inandık, onun tümü Rabbimizin katındandır.» derler. Temiz akıl sahiplerinden başkası öğüt alıp düşünmez.*”

²³⁸ Âl-i İmrân Sûresi: 3/ 7.

ve ilimde ileri gidenlerden başka kimse bilmez²³⁹ cümlesinin sonu olduğunu söyleyen Deylemî, ilimde ileri olanların da, şeriat ilimlerinde tam pay sahibi, marifet ilminde de büyük bir nasip sahibi olan tasavvuf âlimleri olduğunu kaydetmektedir.

İlimde râsih olanların müteşâbih ayetlerin te'vilini bilmelerinin sebebi de, bunların müşahede ve mükâşefelere dayalı olarak müteşâbih ayetlerin anlamlarının mahiyetini tam bilmeleri ve buna kendilerinin de inanmaları olduğunu söylemektedir.²⁴⁰

Sonuç

Bu çalışmada tanıtılmaya çalıştığımız Şemsuddîn Ebu Sabit Muhammed b. Abdulmelik ed- Deylemî'nin *Tasdîku'l-Maârif* adlı eserinin, tefsir sahasında ve özellikle de işârî tefsir ekolü alanında önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Genel olarak işârî tefsirlerde izlenen, Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinin tefsir edilmesi yöntemi Deylemî tarafından da izlenmiş olmakla birlikte, her sureden birkaç ayet de olsa tefsir edilerek Kur'an'ın baştan sona kadar hiçbir suresi atlanmamıştır. Bu da bize *Tasdîku'l-Maârif*'in işârî tefsir alanında önemli bir başvuru kaynağı olabileceğini göstermektedir.

Tasdîku'l-Maârif'te atıfta bulunulan mutasavvıflar, Deylemî'nin kimlerden etkilendiğini de ortaya koyması bakımından önemlidir.

Tefsirinde Deylemî, diyalektik bir metot kullanmıştır. Dönemindeki, *hulûliyye*, *dehriyye*, gibi fırkalar yanında genelde felsefî akımlara ait görüşleri sık sık tenkit etmekten geri durmamakta ve kendi görüşünü ayet, hadis ve aklî delillerle desteklemektedir. Bu durum bize, Deylemî'nin ayetleri tefsirde işârî yaklaşımlar yanında aklî ve naklî yöntemi de kullandığını göstermektedir. Eğitiminin ilk yıllarında ve sonraki çalışmalarında kelimeler ve felsefeyle uğraşmış olması, Deylemî'ye adı geçen konularda derin ilmi vukûfiyet kazandırmış ve kritik salahiyeti vermiştir.

Doğumu, vefatı, yaşadığı yerler, tahsil hayatı ve benzeri konularda kaynaklarda çok az bilgiye ulaşabilmiştir. Bu zorluk, Deylemî'nin kendi eserle-

²³⁹ Âl-i İmrân Sûresi: 3/ 7.

²⁴⁰ Âl-i İmrân Sûresi: 3/ 7. Ayette vakf edilecek yer konusunda ihtilaf edilmiştir. Er- Râzî; aralarında İbn-i Abbâs, Hz. Aişe, Malik b. Enes, el- Kissâî ve el- Ferrâ'nın bulundu birçok âlimin, vakfedilecek yerin, "وما يعلم تأويله إلا الله" cümlesinin sonu olduğunu söylediklerini kaydetmektedir. İkinci bir grup âlimin ise, "والساجدون في العلم" kısmının sonda durulması gerektiğini belirttiklerini yazmaktadır. Kendisinin ve ekseri İslâm âlimlerinin birinci görüşü kabul ettiğini ifade eden er- Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb* tefsirinde iki grubun da iddia ve delillerini zikretmekte, sonuçta da "وما يعلم تأويله إلا الله" ile vakfetmenin isabetli olduğunu ifade etmektedir. Bkz: er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 7, s. 146 vd.

rini titiz bir şekilde incelemekle aşmaya gayret edilmiştir. Biyografisiyle ilgili olarak verilen yanlış tarihleri böylece tashih etme imkânı bulabilmiştir.

Önemle üzerinde durulan bir husus da Deylemî'nin eserleri olmuştur. Matbu, yazma ve kaynaklarda sadece isimlerine muttali olunabilen bütün eserlerini kaydedilmiştir. Günümüze ulaşmamış veya bizim ulaşamadığımız eserlerinin isimlerini zikredilmiş ve araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Bir mutasavvıf olarak Deylemî, kerametlere iltifat etmeyip, *rüya* ve *mükâşefelere* dayalı bilgi kaynaklarını ön planda tutması ona önemli bir özgünlük kazandırmaktadır.

Birçok araştırmacı; tanınmamasına karşın Deylemî'nin XII. asrın özgün sūfi müellifi, büyük bir mürşit ve âlim olduğu ve kendisinden sonraki mutasavvıfları derinden etkilediği kanaatindedirler. Aynı araştırmacılar; Deylemî'nin fikirlerinin Azerbaycan ve Orta Asyalı mutasavvıflara aktarıldığı, özellikle Mahmûd ed-Din el Uşnûnî, Seyfüddin el- Baharzî ve Aziz'u-Din Nesefî gibi zevata tesir ettiğini dile getirmişlerdir.

Deylemî'in, ayetleri ayetlerle, hadislerle, sahabe ve kendisinden önceki âlimlerin kavilleriyle, Arap dili ve benzeri dayanaklarla tefsir etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte *Tasdîku'l-Maârif* 'in asıl özgünlüğü ilham, mükâşefât ve rüyalara dayalı olarak ayetlerin tefsir edilmiş olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Abbeery, A. J. (ö. 1969). J, The Works of Shams al-Din al-Dailamî, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Volume 29- Issue 01, 1966.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân- ı Kerîm Meâli*, Yeni Ufuk Yay, İstanbul, 1974.
- el- Bağavî, Hasan b. Mesûd b. Muhammed b. Ferra' (ö. 516/1122), *Me'âlimu't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut, Daru İhyai't- Turâsi'l-Arabî, Tahkik: Abdurrezzak el- Mehdî, 1. Baskı, H. 1420.
- el- Bağdâdî, İsmâil (ö. 1920), *Hediyyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsâri'l-Musannifin*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1941.
- _____, *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, Beyrut, Daru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî.
- Böwering, Gerhard, The Writings of Shams al-Din al-Daylamî, *İslamic Studies*, S. 26, 1987.
- Brockelmann, Carl (ö. 1956), *Geschichte des Arabischen Literatur*, Leiden, 1937-1949.

el- Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl Ebû 'Abdillâh el- Ca'fî (ö. 256/870),
el- *Câmi'u'l-Musnedu's- Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillâh-
sallallâhu 'aleyh ve sellem- ve Sunenih ve Eyyâmih= Sahîhu'l-Buhârî*,
Dâru Turuki'n- Necât, Muhakkik: Muhammed Zuheyr b. Nâsır, 1.
Baskı, h. 1422.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,
1993.

_____, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't- Tefsîr*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Mu-
hakkik: 'Abdurrazzâk el- Mehdî, 1. Baskı, h. 1422.

ed- Dârekutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995), *ed'Du'afâ ve'l-Metrûkûn*,
Medine, Mecelletu'l-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Tahkik: Abdurrahman
Muhammed Kaşkarî, 1403- 1404.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fa-
kültesi Vakfı Yayınları, 2006, İstanbul.

ed- Deylemî, Şemsuddîn Ebû Sâbit Muhammd b. Abdilmelik (ö. 593/1197),
*El- Mesâilu'l-Mulemme' bi'l-Vekâi'i'l-Bedâi'i'l-Muberhan bi Delâilî's-
Şerai'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, No: 1346.

_____, *Cevâhiru'l-Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölü-
mü, No: 1346.

_____, *Tasdîku'l-Maârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni cami Bölümü,
No: 57.

_____, *İslâhu'l-Ahlâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü,
No: 1346.

_____, *Mirâtu'l-Ervâh ve Sûretu'l-Vicâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit
Ali Paşa Bölümü, No: 1346.

_____, *'Acâibu'l-Meârif ve Bedâi'u'l-Ğarâib*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şe-
hit Ali Paşa, No: 1346.

_____, *Kitabu'l-Cem'i beyn'e't-TeVhîdi ve't-Ta'z'im* kitabı, Süleymaniye Kü-
tûphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346.

_____, *Muhimmâtu'l-Vasilîn mine's- Sûfiyeti'l-Baliğîn*, Süleymaniye Kü-
tûphanesi, Şehit Ali Paşa, 1346.

_____, *Şerhu'l-Enfâs er- Rûhâniyye li Eimmeti's- Selefi's- Sûfiyyeh*, 1. Baskı,
Kahire, 2007, tahkik: Ahmed Ferid el- Mezîdî.

_____, *Rehnüma- i Ma'rifet*, Hilâl Matbaası, İstanbul, 1928.

_____, *Risâle fi Reddi'l-Hulûliyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim
Efendi Bölümü, No: 860.

Alexandrin, Elizabeth, *Dream Vision of Mystical Time: Shams al-Din al-*

- Daylami between Sufism, Theology and Philosophy* (Bir tebliğ olarak hazırlanan çalışma, yazarı tafından bize gönderilmişti. Daha sonra, Felek Özgen ve Alexander D. Knysh tarafından, *Dreams and Visions in Islamic Societies* adıyla, 2012 yılında, Albany: State University of New York Press tarafından kitap içinde, sh.215- 231'de yayınlandı).
- Günaydın, Yusuf Turan, "Ahmet Remzî Efendi'nin Reh-Nümâ- yı Ma'rifet Tercümesi," *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 16 2006.
- İbn-i Abbas, Abdullah (ö. 68/687-88), *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn-i Abbas*, Lübnan, neşreden: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Cem eden: Firûzâbâdî.
- Kâtip Çelebi, Mustafa (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütubi ve'l-Fünûn*, Bağdat, Mektebetu'l-Müsni, 1941.
- Kehhâle, 'Umer b. Ridâ b. Muhammed Râğib b. 'Abdilğani ed- Dimaşkî (ö. 1987), *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrut, Mektebetu'l-Musennâ.
- el- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/1072), *Letâifu'l-İşârât= Tefsîru'l-Kuşeyrî*, Mısır, el- Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kutub, Muhakkik: İbrâhîm el- Busyûnî, 3. Baskı.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. 'Âmir el- Esbehî el- Medenî (ö. 179/795), *el- Muvatta'= Muvatta'u Mâlik*, Ebudabi, Muessesetu Zâyid b. Sultân Âl Nehyân li'l-E'mâl el- Hayriyye ve'l-İnsâniyye, Muhakkik: Muhammed Mustafâ el- A'zamî, 1. Baskı, 2004.
- Muslim, b. el- Haccâc Ebû'l-Hasan el- Kuşeyrî en- Nisâbü'rî (ö. 261/875), *el-Musnedu's- Sahîh el- Muhtasar bi Nakli'l-'Adli 'ani'l-'Adli ilâ Rasûlillâh (sallallâhu 'aleyhi ve sellem)= Sahîhu Muslim*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Muhakkik: Muhammed Fuâd 'Abdilbâkî.
- Renan, John, *The A to Z of Sufism*, USA, The A to Z Guide Series 44, the Scarecrow Press, Inc. 2009.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967.
- Subhî Salih (ö. 1986), *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 24. Baskı, 2000.
- es- Suyûtî, 'Abdurramân b. Ebîbekr Celâluddîn (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't- Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Beyrut, Dâru'l-Fikri.
- _____, *el- İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, el- Hey'tu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kutub, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1974.
- et- Tabarî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el- Âmilî Ebû Ca'fer

- (ö. 310/923), *Cami'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, Müessestür- Risâle, Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Baskı, 2000.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî (ö. 792/1390), *Şerhu'l-'Akâidi'n- Nesefiyyeh*, Mektebetu'n- Nebeviyyeh, Karaçi, Pakistan, 2012.
- et- Tirmizî, Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre b. Mûsâ b. el- Dahhâk Ebû 'Îsâ (ö. 279/892), *Sunenu't- Tirmizî*, Mısır, Şeriketu Mektebe ve Matba'a Mustafâ el-Bâbî el- Halebî, Tahkik ve Ta'lîk: Ahmed Muhammed Şâkir ve Muhammed Fuâd 'Abdubâkî ve İbrâhîm 'Utva, 2. Baskı, 1975.
- et- Tusterî, Ebû Muhammed Sehl b. 'Abdillâh b. Yûnus b. Rafî' (ö. 283/896), *Tefsîru't- Tusterî*, Beyrut, Menşûrât Muhammed 'Alî Beydûn/ Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Muhakkik: Muhammed Bâsil 'Uyûni's- Sûd, Derleyen: Ebûbekir Muhammed el- Beledî, 1. Baskı, h. 1423.
- Yazıcı, Tahsin, "Deylem" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, İSAM, İstanbul, 1994.
- Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Define Yayınları, 1998.
- ez- Zeccâc, İbrâhîm b. es- Sırrî b. Sehl Ebu İshâk (ö. 311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, Beyrut, 'Alemlü'l-Kutup, Tahkik: Abdulcelil Abduh Çelebî, 1. Baskı, 1988.
- ez- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. 'Usman b. Kaymaz (ö. 748/1348), *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r- Ricâl*, Beyrut, Daru'l-Mâ'rifet li't- Tiba'a ve'n- Neşr, Tahkik: Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı, 1963.
- ez- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin (ö. 1398/1977), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire, Mektebetu Vehbe.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. 'Ömer b. Ahmed (ö. 538/1144), *el- Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidit- Tenzîl*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 3. Baskı, Hicrî 1407.
- ez- Zerkeşî, Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillâh b. Bahâdir eş- Şâfi'î (ö. 794/1392), *El- Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, Dâru'l-Mâ'rifet- Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, 1957.
- ez-Zirikli, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. 'Alî b. Fâris ed- Dimaşkî (ö. 1976), *el- 'Alâm*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Deylemî, *Tasdîku'l-Maârif*, v. 22a, 134a.